

QHICHWAPI PUQUCHISQA QILLQAY

SAIH | El Fondo de Asistencia Internacional
de los Estudiantes y Académicos Noruegos

QHICHWAPI PUQUCHISQA QILLQAY

SAIH | El Fondo de Asistencia Internacional
de los Estudiantes y Académicos Noruegos

Fundación para la Educación en Contextos de Multilingüismo y Pluriculturalidad.

Calle Nestor Morales N° 947, entre Aniceto Arce y Ramon Rivero. Eficio Jade, 2° piso.

Teléfonos: 4530037 y 4530038

www: funproeibandes.org

Email: info@proeibandes.org

Departamento de Post Grado Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación.

Plazuela Sucre.

Teléfonos: 4254046 - 4540347

Email: info@proeibandes.org

Fondo de Asistencia Internacional de Estudiantes y Académicos Noruegos.

Diplomado ñisqata apaykachaq: Vidal Arratia Torrez

Qillqaqkuna:

Yachakuqkuna Diplomado en Producción de Textos en Quechua, 4ta versión, 2011.

Qhichwa qillqayta qutuchaq: Epifania Guaraguara

Qillqayta qhawariq: Alfredo Quiroz

Yuyayta, qillqayta kallpachaq: Pedro Plaza Martinez

Yachachiqkuna:

Fernando Garcés

Edna Otondo

Eufrocina Soto

Vidal Arratia

Raúl Pérez B.

Alex Cuiza

QHICHWAPI PUQUCHISQA QILLQAY

Jurqhusqa: 500 p'anqa

Qhuchapampa, ayamarq'ay killay 2011 watapi

Kikinchayta atikullan. P'anqatapuni munaspaqa FUNPROEIB Andes mañarikuychik.

Depósito Legal: 2-1-2545-11

Impreso en Grupo Editorial "Kipus" Telfs.: 4731074, Cochabamba

Printed in Bolivia

Qallarinapaq

Kunanwanqa tawa qutuña “*Diplomado en Producción de Textos en Quechua*” apakun. 2009 watapi kimsa chunka runa masinchik yachakuypi karqanku. 2010, iskay versiones ruwakurqa, chay watapitaq 94 yachakuqkuna diplomaduta tukucharqanku. Tukuy *Diplomantes* yachakuyniy tukukunanpaq yuyaykunanta qhichwapi qillqarqanku.

FUNPROEIB ANDESpaq jatun kusikuy yachakuqkunap puquyninta riqsichiy, chaywan qhichwa qillqaykuna astawan yapakun kawsayninchiqpi apaykachanapaq. Kay riqsichiywan tukuy runaman qhichwa qillqayta jaywariyta munayku. Qullasuyu ukhupi achka runa masis qhichwa qillqayta mañakunku, kay riqsichiywantaq chay mañakuyta pisillamantapis junt’achisanchik.

Kusikuyniykuta tukuy yachakuqkunaman chayachiyku, chay diplomaduta tukuchi qkunata, manachus paykuna kankuman karqa, manallataq kay qillqay llusqsimunmanchu karqa. Jatun sunquwan pachi ñiyku, paykuna llamk’ayninta sinchimanta churarqanku, astawan kuraqta llamk’arimusqankumanta. Chantapis, jatun mama yachay wasipaq, Departamento de Postgrado Facultad de Humanidad y Ciencias de la Educación, kay Universidad Mayor de San Simónpaq jatun napaykuyniyku.

Kay puquchiyman aylluq kawsayninta ñawpaqman apayku, chaywan musuq Jatun Kamachiyta ñawpaqman apaspa. Karunchakunaykupaqtaq, tukuy ñawiriqkunata yuyayninta kay qillqaymanta chayachimunaykichi qta mañakuyku, chaywan qhipan qillqaykunata aswan ch’uwamanta urqhunapaq. Sinchi sunquwan

Vidal Arratia Torrez
Diplomaduta Apaykachaq

Ruri

JUK PHATMA

PUQUYKUNAMANTA

- Ch'uñuchay yachaymanta qillqay (*Neyda Helen Ojeda Inca*) 9
- Papa tarpuy (*Claudio Camacho Lucas*)..... 23
- Gladiolo ñisqap t'ikanmanta willaynin (*Mónica Pilar Moya Huanca*).... 31

ISKAY PHATMA

QHICHWAP KAWSAYNIN

- Uywakunata k'illpispá (*Epifanía Guaraguara Villca*) 47
- Mama Simunap yachayninta riqsisunchik (*Mercedes Vasquez Muños*) .. 53
- “Qharisiri Capinota llaqtapi runa manchachiq” (*Fantina Gutierrez A.*) .. 61
- Ñawpa iñiykunamanta (*Griselda Colque Andia*) 69

KIMSA PHATMA

MASK'ARIYKUNAMANTA

- San Isidro raymita riqsinachik (*Aurora Quinteros Claros*) 89

TAWA PHATMA

QHICHWA SIMITA YACHACHINAPAQ

- “Qhichwa simita yachachinapaq thatkikuna” (*Giovana Montoya C.*) .. 103

PUQUYKUNAMANTA

Qillqaqkuna:

Neyda Helen Ojeda Inca
Claudio Camacho Lucas
Mónica Pilar Moya Huanca

Ch'uñuchay yachaymanta qillqay

Qillqay: Neyda Helen Ojeda Inca

1. Qallariynin (Introducción)

Yuyay taripaypiqa ch'uñuchay yachaymanta, yuyaykunata q'ipimurqani, imaynatachus runa masinchik, Chiru Chiru runap ch'uñuchay llamk'asqankumanta, qillqayta mirachiyta munanku. Chayta ñuqa riqsichiyta munani. Kay yuyay taripayqa juk chiri killapi ruwakurqa. Chiru Chiru ayllumanta yuyaykunata pallaq runajina llamk'arqani, chaypitaq kayjinamanta qhawarirqani.

Jinallatataq, Chiru Chiru aylluymán chayanapaq, Uncía runata tapuyta qallarikun, Chiru Chiru ayllupitaq runaqa tukuy ima yachakuyninkunta qillqakunanta munarqanku. Jinamantataq, tukuyninkumanta ch'uñuchay yachayninkullata ñuqa jap'ini. Chayqa jatun yuyayniyta taripanaypaq kachkan. Chayrayku, kay ch'uñuchaymanta qillqata Chiru Chiru runapaq mirachiyta munani.

Imaynapichus qhichwa simipi ch'uñu qillqay llamk'ay mirachiy mana kanchu, mana juk simillapipis tiyanchu. Chayrayku, Chiru Chiru aylluta thatkirichiyta kay yuyaypi munani. Jina ñisqankuwanqa ch'ampay llamk'aypi Uncia runapaq karqa. Jinamanta paykunap munayninkumanjina qillqa mirachiyta qallarini. Jinataq kay ch'uñuchaymanta llamk'aywan yachachiyta munani.

Ñawpamantapacha yuyay taripaypiqa ch'uñuchaymanta mana qillqay karqachu, kunan tumpalla tiyan, icha mana tukuy ch'uñuchaymanta qillqarqankuchu, ñuqa ñawirisqaymanjinaqa, qillqay

tuntallamanta (yuraq ch'uñu) tiyan. Jinamanta, mana ch'uñu saruy qhasi kananpaq kay wakichiyta qallarini.

Jinamantataq, tukuy runa masinchikman willanapaq kay llamk'ay kachkan. Kay ch'uñuchayqa, Chiru – Chiru ayllumanta, chayqa chinchá P'utuqsí juch'uysuyupi kachkan, kay kitipi ch'uñuchayqa jukjinataq, mana wakin ayl lupi jinachu.

Ñawpaqtaqa imaynatachus ch'uñuchay qallarikun, chay kachkan. Chaymanta, ch'uñu papa akllaymanta qhawachisaykichik, qhipamanqa imatachus ch'uñu papata mast'anapaq ruwana, ch'uñu saruymanta, ch'uñu ch'akichiyanta ima riqsichisqaykichik. Jinamanta runa ch'uñu wayk'uyanta yachanankupaq qillqallasataq.

Kayman qhipaman, rikhuchillasaqña, manaña jallich'asaqchu... chaytataq qammí ruwanayki kachkan.

2. Imaptin (*Justificación*)

Kay yuyay taripayqa, ch'uñuchaymanta qillqayta mirachinapaq llamk'akun. Jinamanta tukuy runa masinchikpaq. Kay ch'uñuchay qillqaytaqa Chiru Chiru runap yuyayninkumanta, qhawachiyta munani, qhichwa mamasimipi, ch'uñumanta qillqayta, astawan kallpachanapaq qhawarirqani.

Ch'uñuchaymanta qillqay, ñawpa watapi mana juk qillqayllapis kaqchu, kay yachaykunata tatakunamanta, wawakunaman yachachikun. Jinamantataq, kay yachay mana wañunchu, icha mana qillqay kanchu, mana juk riqsisqa simipipis kanchu, manataq riqsisqa yuyaypi kanchu, icha ch'uñuchaymanta qillqay mana riqsisqapis, kunan kay llamk'aywan yachakunqa.

Jinamanta juk p'anqapi, tukuy runa ñawirinankupaq, ñuqa kay Chiru Chiru runap yachayninkumanta, yachachiyta munani, p'anqapi qillqasqataqa runa ñawirillankupuni, mana qillqaykunata, saqillankuchu,

yachanaqapaq ñawirinku. Kunanqa ch'uñuchaymanta yachaqanqanku. Kay llamk'ayqa karunchasqa karqa. Chaymanjinataq, kunanqa kay yuyay taripaywanqa, kay yachaykunata chaninchanankupaq tukuy runaman qayllachisaq.

Qhaway juk chiqa munaymanta qillqay

Kay qillqaypi ch'uñuchaymanta qhawachiy kachkan. Kay willay juk suq'aypi, qhawaymanta, tapuymanta, llamk'aymantawan sumaqta runa umallinankupaq qillqasqa kachkan.

Kay yachay taripay Chinchá P'utuqsi Ilaqtamanta kachkan, karu Chiru Chiru ayllunmanta, tukuy runa ayllu masakunawan yuyay, yachay jap'iyinpi, llamk'ayninkumanta ruwakurqa.

3. Yuyay Taripaykuna (*Objetivos*)

Ch'uñuchaymanta runa chaninchanankupaq Yanapaykuna.

(Contribuir a la revalorización de la tecnología de la elaboración del chuño)

4. Ñan llamk'ayta riqsichinapaq, umallinapaq (*Metodología de sistematización*)

Chinchá P'utuqsi Ilaqtamanta, Chiru – Chiru ayllunmanta

Imaynamantachus kay ch'uñuchay yachaykunata, ñawpaqman puririchisunman sut'inchakunapaq, chantapis mayqin ñannintachus kay p'anqa ruwakunqa tukuy umanchakunapaq qhichwa simipi, kunan kay qillqaypi riqsichisaq.

Ñan riqsichiy

Mayqinchus chiqanchasqa llamk'ay, investigación descriptiva ñisqawanman, informativa ñisqawan ima kay wakichiy ruwakurqa.

Sumaqman ñawirispa chikllaspa, maychus astawan munayniyuq kasqanta wakichispa, imaynatachus P'utuqsi llaqtapi paqarikusqamantapacha runa tiyakun: kawsayninkuta, yachayninkuta, llamk'ayninkuta, rayminkuta, takiyninkuta ima.

Kay willaykunamanjina, yanapanapaqjina, ñawpaqman qhichwa simita purichispa, qhichwa simipi ñawirispa, icha kastilla simipiwan llaqtanchikta riqsichisun.

Llaqtachakuna

Riqsichikuy kachkan: Chiru Chiru ayllumanta, runap qutunmanta, chay chiqanmanta llamk'ayniy, chayman jinataq, kay llamk'ayqa ayllumasikunawan ruwakunqa. Chaypaqtaq runata tapuykunapi sumaqta chikllana kanqa, chanta ñawirinakunataq akllakun phichqa warmita, phichqa qharitataq, jinamanta wawakunatapis qhawakullantaq, mayjinatachus kay wawakuna yachaykunata jap'inku.

Paykunaqa mana jayk'aq ch'uñuchaymanta qhichwa simipi qillqasqata rikhunkuchu. Chanta manataq chaymanta yachankuchu, ichapis Uncia runata uyariq kanku. Chayrayku paykunaqa astawan munakuyniyuq ch'uñuchay qillqaymanta kanku.

Llamk'aymanta Qhatiriy

Kay willaykuna sut'inchayta yanapawasun:

- Tukuy runa chikllasqanchikta, allinmanta tukuy imata tapurina, imaymana willayta taripakusqanqa walliqta qillqakun.
- Tapuy tukuspataq, sumaqta yachanapaq, sumaqta ñawirikuna kanman. Chantapis, jamut'ankuchus manachus, paykunawan tapurispalla llamk'ana tiyan. Ñapis kayta ruwaytawanqa ichapis tapuykunata pisimanta pisi kay qillqay llamk'ayta aswantaña sut'incharisun.

- Tukuchanapaqtaq, kay imaymana willayta, wak tapuykunawan, chanta qillqaykunawan ima, astawan mirachina kanman. Sumaqman umallispa runa kanapaq, jinata ruwana kanman.

Kay llamk'ayta purichinaypaq, imaymana tapuyta ruwasaq, p'anqakunamanta, información ñisqata jurqhusaq.

Watuykuna

1. ¿Mayk'aqmantapachataq chay kitikunapi tiyakunku?
2. ¿Imamantataq chay llaqtakunapi kawsanku?
3. Wata muyuyninpi, ¿ima papamantataq ch'uñuchanku?
4. ¿Pimantataq ch'uñuchayta yachakunku?
5. ¿Mayk'aqtaq kitikunapi ch'uñuchayta qallarikun?
6. Mana allinta qhasayaptin, ¿imatataq ruwankichik?
7. Ch'uñuchaypi, ¿imatataq qhawakunman?

Kay ch'uñuchay unaymantapacha qallarisqanrayku, jinamanta tukuy tapuy karqa.

5. Yanapaykuna (*Marco conceptual*)

¿Ima papamantataq ch'uñuchakun?

Tukuy papamanta ch'uñuchakun: imilla papamanta, *La Pazmanta* papa, yana runa papamanta, pali papamanta, *holandesa* papamanta, waych'a papamanta, puka ñawi papamanta, ch'aska ñawi papamanta ima.

Ch'uñu

Chiri pampapi papa qhasayachisqamanta, sumaq saruy ch'uñukuna ruphaywan ch'akichisqa chakra runap llamk'ayninpi.

Ch'uñuchakun chiri kitipi, kay iskay ch'uñumanta: juk yana ch'uñu, juktaq tunta yuraq ch'uñu.

Tunta

Yuraq ch'uñu tutallapi ch'akichisqa, p'unchawninpitaq yakupi mana yanayananpaq.

Ñawpa Ch'uñu Willaymanta

Ñawpa pachapi, Inka runap kawsayninmantapacha ch'uñu rikhurin. Chaymanta kunankama, ch'uñu ruway mana chiri kitikunapi chinkanchu.

Ñawpa wiñaykunapi ch'uñuta ruwaq kankuña, qhallwikunamanta, chay ruwaytaq kunankama chakra runap ruwakipaynin.

Imapaqtaq Ch'uñu

Mikhuykunapaq

Ch'uñuwan tukuy imata wayk'ukun, ch'uñu chupi, ch'uñu lawa, ch'uñu phuti, ch'aqchu ima. Jinataq wayk'uypi kallanpuni, runa mikhullankupuni.

Ranqhanapaq

Ch'uñuta kanchapi ranqhakun, chhikanninmanjina, ima ch'uñuchus kanman, maymanta ch'uñuchus kanman, chaymanjina ranqhakun.

Ch'uñuta kuraqpi mana kaptin ranqhakun, pisimantaq chiri killapi, jinamanta kay ch'uñu kuraqman chaninchasqa.

6. Maypi yachay taripakurqa *(Marco referencial)*

Kay yuyay taripayqa P'utuqsí llaqtamanta kachkan. P'utuqsíqa Qhuchapampap uranpi kachkan. *Unciataq* P'utuqsimanta juchuy llaqta. Tukuy ayllumanta ch'uñu ranqhanapaq, papa ranqhanapaq, ranu ranqhanapaq ima chayman chayanku.

Jinataq kay qillqayqa ch'uñuchanamanta kachkan. Kay willay Chinja P'utuqsí llaqtamanta, Chiru Chiru ayllumanta. Chiru Chiruqa chawpi luma lumapi kachkan.

Chiru Chiru llaqtaman rinapaq Uncia llaqtamanta awtuta jap'ina, Chayman kimsa phanipi chayanchik, chakipitaq khuskan p'unchawpi chayanchik.

7. Ch'uñuchay Yachaymanta Qillqay *(Sistematización de conocimientos)*

CH'UÑUCHAYMANTA

Aylluman chayanapaq

Kay willayqa Chinja P'utuqsimanta – Chiru Chiru llaqtamanta, Chiru Chiruqa chawpi luma lumapi kachkan.

Chiru Chiru llaqtaman rinapaq *Uncia* llaqtamanta awtuta jap'ina. Kimsa phanipi chayana kachkan, chakipitaq utqhayta purispa khuchkan p'unchawpi chayankun

Kay llamk'ay ch'uñuchamanta kachkan. Tapuykuna, qhawaykuna, llamk'aykuna ima, sumaqta suk'aykuspa, sumaqta qillqaykuspa, tukuy runata yacharichinapaq kachkan.

Ch'uñuchaymanta Juch'uychasqa Willariy

Kunanpacha kay qillqay llamk'aypi ch'uñuchanamanta kachkan.

P'utuqsí llaqtapi, Chiru Chiru ayllupi runa, chiri killapi, q'ipinkuwan, quqawinkuwan, karu qaqa urquta puriykachamuspa sut'iyayta wasinkumanta llusinku.

Tata Ruwirtu sut'iyayta jatarispa, chiqanta urquman wicharimun, urqu patapi kaspataq, ch'uñuta mast'anapaq, pampa luma urqupi ichhuta ruthuyta qallarín. Wakin

ayllu masikunataq yanaparinankupaq qhipanta rinku. Q'ipinmanta, Jusita jurqhuspa ichhu rutuyta qallarinku. Wakin masintaq qaqaata yaykuykunku, wakin masitaq chhanka, chhanka urqullata ruthuq rinku, tata Ruwirtutaq, mama *Basiliawan* ratu quña ichhuta ruthunku, achkha ichhu ruthuspataq, tantaykunku, chanta karu urquman ñañu ñanta puriyta qallarinku. Jinata ichhu q'ipirikusqa rinku.

Pata urquta chayaspataq, chunka phani p'unchawña kachkaptin, tukuy runaman, k'ayruta allanankupaq, papa akllay qallarinkupaq tata Ruwirtu kamachin.

Tata Ruwirtu, papa akllayta yachachin, wakin ayllu masinkunata, jatun papa mikhunapaq, juch'uytaq sumaq ñawiyuqtaq mujupaq, chay tarpunapaq ñispa, murmu papataq ch'uñuchaypaq. Jinata tukuy ayllu masinkunata tata Ruwirtu yachachichkarqa.

Chunka jukniyuq phanipi, mama *Basilia*qa ayllumanta warmi masinta, mikhuna wakichinankupaq waqyan, wawakunata llamt'aman kachan, wakin wawataq, k'urpata mask'amunku, icha mana kaptin, k'urpata jurqhunapaq pikuwan jallp'ata allanku.

Jinataq mama *Basilia* wathiyayta qallarinapaq, achkha k'urpata apamusqankuwan, wathiya pirqayta wakichiykun, sumaqta wathiyapaq k'urpawan ninawasita pirqaykun.

Chantataq, k'urpawan ninawasita llamt'awan inqhaspa sumaqta paruyachin.

Tata Ruwirtutaq, mama *Basilia* wathiyananpaq, papata akllayta qallarín, yana runa papata, imilla papata, uqata, jawasta ima.

Mama *Basilia*qa, paruyachisqa ninawasiman papata apaykun, paru paru k'urpanta, patanmanta urmarachin, jinataq, patamanta, ninawasi junt'anapaq papata jich'aykun.

Sumaq urmarachispa k'urpata, sumaqta papa p'ampaykuspa, wathiyata chayachinku, wathiyata allarispataq, papata, uqata, jawasta ima sumaq paru paruta, tukuy tantakuspa, sumaq rimarispá, asirispá misk'i misk'ita mikhuykurinku ch'aquwan, kachiwan, ch'arkiwan ima.

Mikhhuuya tukurispá, tukuy watiqmanta llamk'ariyta qallarinku, papatataq ratu akllarinku, sumaqta tantaspa tukuy papata, inti yaykunankama llamk'aykunku.

Inti yaykuchkaptintaq, papa akllayta tukunku, mana ch'uñuchana papatataq watiqmanta ichhuwan chhillaykuspa qayruykunku, ch'uñuchana papatataq kutamaman winaykunku, chanta utqhay utqhayllata ch'uñuchana papataqa, qhipan karu urquman saqimunapaq tata Ruwirtu wuruman chaqnaykun.

Laqhayachkaptintaq, qhipan karu urquman, papata saqimuq ch'uñuchaypaq tukuy runa rinku. Chaypitaq chiri sinchita waqtarimuchkarqa. Jina chiripitaq, pampa sumaq pichasqaman utqhay utqhayllata ichhu ruthusqata chikllaykunku, chanta papatataq qhasayanapaq mast'arpanku, chawpi tutata

suyarispa ninawan inqhanankupaq wawakuna llamt'ata pallachkarqanku, chiritaq astawan waqtamuchkaptin, tukuy phatu p'achata churakunku, papa qhasayananta tukuy suyachkarqanku.

Tutan chunka phanita jukllata, kallpawan chiri chayamun, tukuy ninamanta jatarispa, papata yakuwan jich'amurqanku, makinkutaq q'ala ilayasqa, qhasayasqa kachkarqa. Chantapis, ninapi q'uñirikuspa, sumaqta qhasayanapaq papata chawpi tutata suyanku, .

Chawpi tutapitaq watiqmanta yakuwan papaman jich'aykunku, papatataq sumaq chhullunqasqata saqinku. Chawpi tutatataq urqumanta wasinkuman puñuq uraqanku.

Wasinkumanqa khuyayta purispa atin, mana atin chayanku, ch'uñutataq urqupi sumaq mast'arparisqata yakuwan jich'asqata q'ayantin rinankupaq saqiyku,

Inti lluqsimuchkaptin, mama *Basilisa* rikch'ariytawan, sumaq mikhusqa kacharparikunankupaq, mikhunata wayk'urparin, inti pata pataña kaspata, tata Ruwirtu utqhay utqhayllata wakichikuspa, pata urquman utqhayta chayanankupaq, wasimanta, runa masikunata qhatirparin.

Chunka phani p'unchawta pata urquman chayanku, intitaq patapiña kachkaptin, papata sumaqtaña chullurparichisqa, papa qhasaykusqataq, ch'uñu sarunapaq paykunapaq allin kachkarqa.

Chunka jukniyuq phanipi saruyta qallarinku, papaqa ila kachkan, sumaqta papata t'iqparispa q'ala q'alallata saqispa, wakintataq anchata sarurparispa ñat'ullata p'altarparispa ch'akichiykunku.

JUCH'UY QILLQAYTA SUT'INCHASPA

Papa akllaymanta ch'uñuchanapaq

Ch'uñuchay chiri killapi, *San Juan* qayllapi qallarikun, sumaq papa qhasayachkaptin; sut'iyay jatarikuspa, luma lumata, puriyta qallarina, juk lumamanta jallp'aman chayaspa papa q'ayruta allarina, chay ukhupitaq kachkan: lapis papa, imilla papa, yana runa papa, pali papa ima. Chaykunata jurqhurispataq akllayta q'allarina, jatun papakunata wayk'unapaq, ranqhanapaq, juch'uy papa ñawiranallata mujupaq, murmu papa, mana allin papa, t'una papataq ch'uñuchanapaq.

Sumaq papata akllaspa, chanta mujutawan akllaspa, tarpuy killa chayanankama watiqmanta q'ayrukuna.

Ch'uñuchana papatataq kutamaman winaykuspa, qhipan chimpa urquman apana, maypichus sumaqta qhasanan tiyan, chay papata wuruman chaqnaykuna. Ñuqapis manchayta q'ipirikuspa qhipan chimpa urquman apani.

Jina tukuy q'ayrumanta papata jurqhuspa, papata akllaytawan, tantaykuna, tantaykuspataq, juk urqullaman sumaqta tukuy nin qhasayanapaq, papata apana

Karutaq puriy, juk urqumanta, juk urquman, juraq'ay, chanta wichariyllataq, sayk'unapaqjina, purina papa q'ipisqawan astawan sayk'uy.

Tukuy q'ayrumanta papata tantaspa juk urqupi, ichhu ruthuy qallarikun, jusiwan achkha quña, quña ichhullata ruthuna.

Ch'uñuchaypaq Pampa Wakichiy

Urqupiqa may chiqanpichus qhasayanman, sumaqta pampata pampachana, qhipanmantaq, quña pampa kananpaq, ichhu ruthusqata sumaqta chhillaykuna, tutayachkaptintaq ichhup patanman papata jich'aykunku.

“Ñawpaqtaraq sumaqta pata pachata qhawana, icha phuyupis rikhurichkanman, pata pacha sumaqta llikllurinan tiyan, sumaqta qhasananpaq, mana wayrapis kananchu tiyan, icha wayranman, phuyupis rikhurinman, papa mana sumaqta qhasanmanchu, chanta p'usquykunman, chayrayku sumaqtapuni tukuy imata qhawana”.

Papata sumaqta pampachana, mana qulu qulullata saqinachu, icha mana qhasanmanchu. Chantapis tutapi sumaqta qhasayachkaptin yakuwan papata iskay kutita qhallaykuna, sumaq llusk'alla kanan tiyan jinapi sumaqta qhasayaykun.

Chunka phani tutapi papaman yakuta qhallaykuna, chantapis chawpi tutapiwan, q'ayantinqaq intita suyana, q'uñi, q'uñillata saqispa inti sumaqta papata chullurachin.

Ch'uñu Saruymanta

Papa sumaq chullurasqa kaspataq, saruyta qallarina. Saruypipis mana papata p'altarparinachu allinta saruna, q'ala, q'alallata saqispa, juk chhika, juk chhikallamanta sumaqta tantaykuspa saruna.

Papata saruna iskaynin chakiwan, llusk'arachispa, llusk'arachispa chakiwan papata sumaqta t'iqparana. Mana chakiwan atiptinchik chayqa, q'ala q'alallata saqispa sillu makiwan t'iqparana.

Utqhayllata papa sarusqaqa muraya sutichakun, chay muraya chayachisqataq p'usli sutichakun.

Ch'uñu Ch'akichiyamanta

Sumaqa saruykuspa ch'akichina, watiqmanta papa sarusqata pampachana. Jinamantataq kutikipallasataq kaywan: juq'uraq kachkaspa papa sarusqa “muraya” sutichakun, sumaq ch'akiykuptintaq “ch'uñu”.

Sumaqa ch'uñu ch'akinapaq p'unchawninta tikrana. Jinamantataq mana sumaq sarusqa papata akllana, chanta, wakin ch'uñuwan khuska ch'akinanpaq sillukuwan t'iqpana.

Ch'uñu ch'akiykuchkaptintaq, sumaqa khiturpana, mana qarayuqta saqina, wayrachispataq kutamaman winaykuna, wurupi chaqnaykuspa lumamanta uraqachina, mana chayri, ñuqanchiklla juch'uy llaqtaman q'ipispa juraq'ana, wasinkuman chayaspataq, sumaqa pirwaman wakaychana.

Ajinalla ch'uñuchay kasqa. Chaypaq sumaqa kallpachakuna, chantapis sumaq kallpayuq kana, runataq ñin: sumaq thalu chiripaq kana mana chay wañuwaq. Chantapis tukuy llamk'anku, qhari-warmi, wawakuna ima yanapakunku. Runa masinkupis sumaqa yanapanku icha saruyllapi, wakinpitaq mana.

Jina ch'uñuqa, sumaq mikhuna ñuqanchikpaq, mikhhuypi sumaqa kallpachawanchik, mana qhasi mikhuyllachu, chayrayku, chay ayllu masikuna sumaq kallpayuq kanku. Chantapis mana chayllatachu mikhunku, papata, ch'uñuta, ranuta, riwuta, jawasta, sarata ima mikhullankutaq. Wayk'uyinkupis jukjina, mana jatun llaqtamanta jinachu, astawan misk'i.

Kay llamk'ayta chiqanyachinapaq, tukuy tapuy, qhawaykuna, ichapis llamk'aykuna qillqana kachkan. Chantapis, wakin runa ñawirinankupaq, qillqaykuna sumaq suk'aykusqa kanan tiyan.

8. ¿Imatataq kay llamk'aywan munani?

Tukuy runaman kay llamk'ayta ñawirichisunman, jinamanta kay yachay mana chinkanmanchu. Chaypaq “taller de la producción tecnológica de la elaboración de los alimentos andinos” ñisqata ruwasunman, chay runapaq allin yanapay kanman.

9. Ñawirisqa p'anqakuna

Estudiantes del diplomado de producción de textos en quechua 2da y 3ra versión, 2010, “Qhichwa Simiq Miraynin” FUN PROEIB Andes, Cochabamba, Bolivia

<http://mymemory.translated.net/es/Spanish/Quechua/abril,%20mayo,%20junio> (3 de octubre del 2011/ hrs 12:30pm)

Tecnología del Chuño; http://aymara.org/biblio/html/chunyo_howto/chunho.html (27 de septiembre del 201/ hrs. 16:15)

Papa Tarpuy

Qillqaq: Claudiano Camacho Lucas

Qallariynin

Kay p'anqaqa sumaq munakuywan tukuy qhichwa runa simip kawsayninmanta willaykunata pallasqawan wakichisqa kachkan. Kay puquchisqay tukuy wawa yachaqaqkunapaq richkan, kikillantaq waynuchukunapaq, tukuy qhichwa simita yachakuyta munaqkunapaq ima richkan.

Chaywantaq, kaykunata allinta sut'inchawanchik, papa tarpuymanta, jallp'a wakichiynin, yuntawan llamk'aynin, tarpuyinmanta ima. Uwaykuna qhichwa simita apaykachanapaq.

Tukuy kay qillqakuna kawsayninchikmanta, jurqhusqa, aswanpis sapa p'unchaw kawsayninchikpi ruwakusqanmanta qillqarisqa, jinataq kay puquykuna tukuy ñuqanchik kikin umanchikpi yuyarisqanchikmanjina. Qhichwa simita mirachiyta munaspa kay qillqayta wakichini.

Riqsichiynin

Kay llamk'ay sumaq sunquwan wakichisqa, tukuy llaqta runaman qhichwa simita yachachinapaq kachkan, Ajinamanta, kawsayninkumantapacha, yuyaychanapaq tukuy qhichwa runap siminta ñawpaqman mirachinapaq.

Kay pachapiqa tukuy imaymana tikrakuy kachkan, kay puquy wakichisqa ichapis chayrayku astawan llaqta ukhupi qhichwa simita

apaykachakunanpaq kallpachana kanman. Kay qillqapiqa qhichwa runap kawsaynin, umallikuynin, yachaynin, llamk'aynin rin, ñiqikunawan wakichisqa kachkan. Ichapis kay tukuy yachaymanta, tukuyman riqsichinapaq astawan qillqana kanman. Ima qillqallapipis manchay munakuywan, runap kawsayninta, yachayninta riqsichina ima tiyan.

Ichapis kay p'anqaqa llaqta ukhupi kampukunapi ima, qhichwa simita wawakunaman, machu runaman yachachinapaq kachkan.

Kunankama qhichwaqa chakra runap umallanpi, rimaynillanpi, llamk'aynillanpi, ichapis kay qillqaykunawanqa llaqtapi qhawarinapaq, waturinapaq kanqa. Chayrayku qhichwapiqa, tukuy munaywan, astawan qillqana tiyan.

Jallp'ap wakichiynin

Capinota ayllupi, wasi, jallp'akuna karu karullapi kan. Chaypi sumaq llamk'aqkuna tiyakunku, pampapi tarpuna jallp'ayuq, paykuna sumaqta kawsakuq kanku, runaqa sumaq chakra patallapi tiyakunku, tukuy ima mikhunankupaq puqun: misk'i puquykuna, ruru, iqusa, tunas ima kallantaq

Kay puquykuna, sumaq jallp'a waqaychasqapi puqun, chay puquykuna sumaq muk'iyta jallp'a patapi wiñan.

Kay ayllupi runa, sapa p'unchaw chakra pataman wawakunawan llamk'aq rinku. Jallp'ata, papa puquykunata tarpunankupaq wakichimunku. Paykunaqa sumaqtapuni jallp'ataqa, ñawpaqta tarpunanpaqqa allinta wakichinku.

Ñawpaqta lampawan jallp'ata qhachiyachkanku, may t'uqu t'uqunman pampacha kananpaq, papa tarpuypaqqa, wawakuna qhurakunata chukchukawan jurqhuspa llimphu jallp'a kananpaq wikch'unku, wakin kutipiqa ch'ikikunatapis k'utullankutaq, mana tatakunankuta ruwaptaqa qhawallankuchu. Tatakunaqa ñinku: "Wawakunaqa tukuy ima llamk'ayta yachananku tiyan, chaywan qhariwawaqa kawsanqa", ñispa ruwachinku. Ima ruwayllatapis jallp'a patapi kawsaq runaqa ruwachinku.

Wawakunaqa sumaqta jallp'a wakichiytaqa jap'iqanku. Kay ruwaykunapiqa, jallp'ata juqharinankupaq, qhallanankupaq lampata apaykachanku; pampa mana t'uqkunayuq kananpaq allinchanku, mana walliq wakichisqa kaptin chayqa, papa yura llusichimuytawan ch'akirapun, qarpaptin ruphay jallp'ata q'uñiyachin, ñinku. Chaytaq sapinta unquchin, ñispa. Runaqa sumaqtapuni papa tarpuypaq wakichinku.

Chay yachaykunataqa jatun tatakunamanta jap'iqasqanku, kunanqa paykuna kikinta umachakuspa kawsayninkupi ruwanku. Chayrayku wawakunata allinta mana allinta yuyaykawsayta jap'iqanankupaq umallinku.

Paykunaqa llamk'aq rispa, masikunawan manchayta samarikuqjina ch'aqwarinku, kukata, khuyunata, kallpachakunankupaq ñispa, sumaqta jaywanakunku. Mana sayk'uuya ima jap'iqankuchu, chay patanmantaq aqhata, mana chayqa yakullatapis kunkanku mana ch'aki kananpaq, upyarinku. Paykunaqa sumaq kallpawan, sapa p'unchaw, jallp'ata ruwanku, chay ñispa warmikuna chawpi sama mikhuyta ruway patamanqa apanku.

Chanta, wakin kutipiqqa utqhayta tukuychanankupaq, masikunawan yanapakunku, kay ayni-mink'ata paykuna ukhupi apaykachanku, ari arilla allaykachanku, q'upata, qhurata, ch'ikikunata wikch'unku.

Pi yanapachikuqqa, yanapaq runataqa, ruwayllapitaq ruwaysillantaq. Kay ayllupiqqa jallp'a patapi kawsaq runaqa sumaq khuyayniyuq kanku. Paykunaqa mana ima ruwaypipis qhawanakullankuchu; ayninakunku.

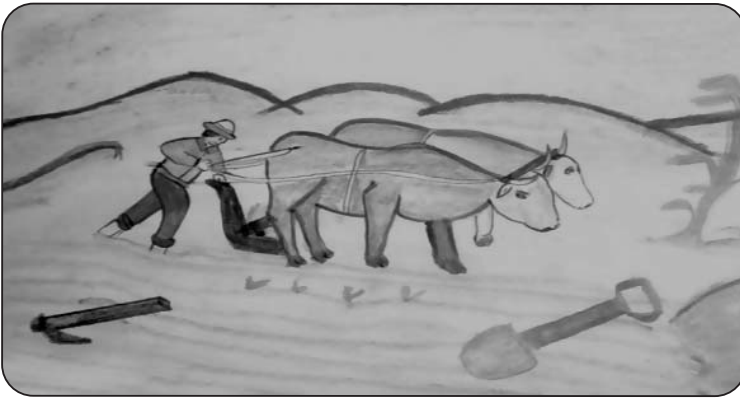
Jinapi mana qhipata tarpunankupaq; warmikuna, chawpi sama mikhuyta, ch'akiytawan, sumaqta tukuy sunquwan llamk'anakupaq apanku.

Wawakunaqa tukuy ruwaypi atisqankumanjina, qhurata wikch'uspa k'urpa p'akiypi, uywakunaman mikhunata quspa yanapanku; qhariwawaqa tata kamachisqanmanjina yanapan, mana llamk'aqta qhawallankuchu, warmiwawakunataq mamankuta utqhayllata mikhunata wayk'uyta yanapanku. Chaymanta mikhuytawan tukuy ninku tatakunataqa atisqankumanjina jallp'ata ruwaysinku, puquykunata tarpunapaq yanapanku.

Yuntawan llamk'aynin

Yuntamanqa sut'iyaymanta sumaq llamk'anankupaq mikhunata jaywanku: chhallata, rthusqa q'umir ch'ikita ima, waka saqsaptinña yakuta upyarachiytawan yuntata watayta qallarinku, sumaq mat'ita ñach'anku uma k'uchunman astanman ima yuqutawan watanku.

Chaymanta, k'ullu arawuta churaytawan tata runaqa “!Arii, chiii chhi!”, ñispa yuntawan sumaqtapuni jallp'ataqa ch'iqtarichispa qhatinku. Kay llamk'asqapiqa achkha kurpa p'akina, qhura sapi rikhurin, tukuy chayta wawakunaqa watiqmanta apanku, allin llimphutataq llamk'asqantaqa rikhurichinku. Tatakuna papa tarpuy chayamunankamaqa kimsata, tawata kutikipispa k'urpakunata llamp'uchanankukama llamk'anku, astawan ñinku, jallp'a q'uñinan ñispa, sumaq ch'akiña kaptintaq watiqmanta lampawan t'uqu t'uqunman qhallaykachanku.

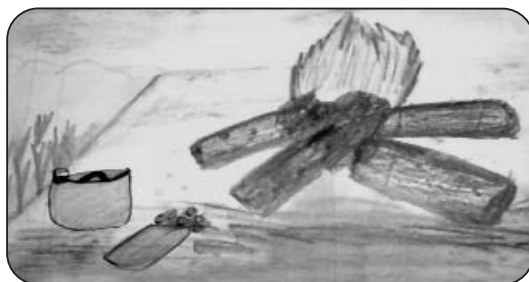
Chayta, tukuytawantaq, sumaq p'unchaw kaptin, wallpa wanuta k'allinapaq, jallp'ata piqtuykunanpaq masikunata mink'akamunku. Jinapi, ayninakuyta masikunaqa achkha runapaq apaykachanku. Kaypi, paykuna anchatapuni sayk'unqu, yakupuni uyankuta puririn. Chayta pisiyachinankupaq masikunaqa, allinta khuyunawan, aqhawan, kukawan kallpachakunku, manataq sayk'unqu, manataq yarqhankuchu.

Mamaqa mikhunata aychayuqta wakichin. Jatun chuwapi ruway pataman q'ipirisqa rin, wasa utiyta thatkinku. Tukuykuchiyan, runaqa rapturawan sumaqta jallp'a piqtukunanpaq, sumaqta papa puqunanpaq pusallankutaq.

Ajinamanta kawsaq ayllukunaqa phutiya llamk'anku, chiriwan, chirichikuspa, rughaywan rughachikuspa kawsakunku.

Tarpuynin

Ñawpaqtaqa sut'iyaymantapacha, allinta surk'anankupaq, yuntatapuni sumaqta mikhuchinku. Qhipantaqa llamk'aq runaqa yuntata yuquman arawutawan watan, chaypi juk chhikan phanita t'ukurinku.

Qallarinkupaqqa, qhari warmi tarpuna patapi, pachamamanta chakrakunata sumaqta puqunanpaq, q'uwata, insinsuta wakichinku, q'usñichinku. Yanapaq masakunataq, papa sumaqta puqunanpaq, kukata pikcharinku. Kaypiqa warmi qharikuna papa mujuta t'akanankupaq tantakunku.

Mañakuyta tukuytawanqa, qhariqa “!Chhii, chhiii, arii, wita, wita!”, ñispa yuntata qhatiyta qallarinku, k'aspinwan waqtarispa purichin, jallp'ata ch'iqtarichispa, qhipanta warmikunaqa mujuta t'akananku, phinki phinkillata sapa papata churaspa saruykunku. Wakin qhariwawataq chukchukawan mana sumaq allaykunata allinyachinku; ajinallamatataq wawakunaqa muju t'akaqkunaman pisiman pisi papa mujuta taripachinku, paykunaqa mana achkhatachu q'ipirikunku, llasa ñispa. Astawanpis, “Wasaykuta utichwayku”, ñinku. Jinata ch'aqwaspa, sapa

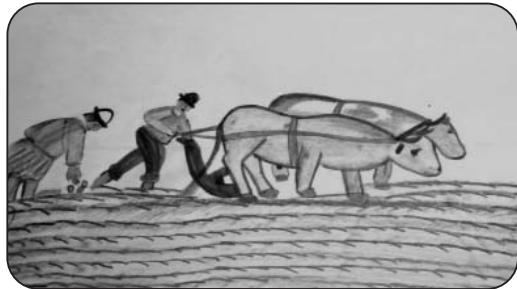
surk'a ruwasqaman k'umpu k'umpulla t'akallanku. Papata tarpuchi mamaqa ch'akiyta muyuchin, sapa masikunaman tutumapi upyachin, astawanqa llamk'aq tataman kutikipayta jaywan, sayk'un ñispa. Tarpuy tukuytawanqa, kusikuywan machaq kasqanku.

Chaymanta, ch'allarakuksa, masikunawan takirispas chanka chankalla utqhay utqhayllata thatkinku. Inti yaykupuptinqa, runaqa masikunawan sapa juk wasinman ripun, manchay sayk'usqa ch'aqwarispa chayapunku.

Jinallapi, llamk'aq runaqa wasinkuman takispa wasi punkuta takarispas tumpa tutayaytaña chayanku. "¿Imataq kanri? ¿Mana pipis wasipi kanchu?", ñispa. Warminkutaq wawakunawan tutaña kaptin puñukapuy yaykupunku. Mama warmikunaqa tumpata rimaykachaspa runankumanqa mikhunata jaywaq sayarinku. Q'uñi puñuy pantachasqapacha mikhunata jaywanku.

Chanta, paykuna chukuytawan juk k'uchupi, ch'inmanta mana imata ch'aqwaspa, yuyayninkuman churakunankupaq, manchay jayachikuyta uchu llaqwatawan mikhunku.

Papata tarpusqamanta jallp'a ukhupiqas pisimanta pisi jump'iyta qallarín. Chaywantaq wiñapayta yuraq pachata qallarimun, mujumanta jatun yura kanankama kutin, saphinpi achkha papa p'utumuyta qallarín, chaytaq pisimanta pisi jatunyayta qallarín; papap wiñayninqa sumaq jallp'api kachkan, mikhunantaq, wanu, para ima. Mana paramuptinqa yakuwan qarpana, qhurana, qutupana, jallmana. Chay kaptinqa, papaqa sumaq kusiypi kawsaspa puqun. Ajinata, runaqa papata munakuspa puqunchinku;

mana jina kaptintaq llakiyllapi wiñan, wakin kutitaq wañupuyta yachan, ch'akiran ima.

Chay yuyaywan runaqa sumaq umallisqa jallp'a patapi kawsanku, sumaq llamk'aq runa kananpaq, yachayninkuta ñawpaqman tanqaspa yachachin.

Yuyayk'anacha

Ancha: Muy

Arawu: Arado de trabajo.

Ayni: Ayuda

Chakra: Sembradío.

Chhalla: Planta de maíz seco.

Ch'aki: Seco (a), (os), (as).

Ch'iki: Pasto

Chukchuka: Especie de picota pequeña

Jayway: Pasar algún objeto.

Jap'iqay: Aprender

K'ullu: Madera, tronco.

K'urpa: Terrón

Llimphu: Limpio (a), (os), (as).

Misk'i: Dulce

Muju: Semilla

Qarpay: Regar

Qhallay: Tender tierra.

Sama Mikhuna: Comida merienda del medio día.

Sayk'uy: Cansarse

Saphi: Raíz

Wakichiy: Preparar, alistar.

Gladiolo ñisqap t'ikanmanta willaynin

Qillqaq: Mónica Pilar Moya Huanca

1. Qallariynin

Kay llamk'aypi riqsisunchik, imaynatachus ñawpa watamantapacha, *gladiolo* ñisqa t'ikata kay suyumanta runa, wak suyumanta ima tarpunku. Chantapis, yachallasunchiktaq ima pachapichus, mayniqpichus ñawpaqta kay t'ikaqa kawsarqa, ima ñiyta munan, maymanta chay sutin, chayta ima yachasunchik.

Chantapis kay qillqaypi riqsillasunchiktaq imaynata Yuraq *Molino* kitimanta runa *gladiolo* ñisqa t'ika tarpuyta qallarinku, pitaq mujuta apamurqa, pitaq tarpunankuta ñirqa, imaynatataq ñawpata wiñarqa, kunantaq imaynatataq, chayta ima riqsisunchik.

Qillqaypi imaymana *gladiolo* ñisqa t'ika tarpunapaq thatkichanchikta, yachasunchik:

- Mujumanta
- Jallp'a wakichiymanta
- Tarpuymanta
- Waqaychanamanta
- Unquykunamanta
- Chikllaymanta
- Ranqhaymanta
- T'ika ch'akipusqanmanta

Tukuy kay, sumaqninmanta sut'ichasqa qillqasqa kanqa. Kaypi tukuy ima ñisqanchik, wak runapaq, paykuna yachanankupaq imaymana *gladiolo* ñisqap puquynin paykunapis munaspaqa tarpunankupaq kitikunkupi pachamanjina qillqasqa kanqa. Tukuychanapaq, imayna kay t'ika tarpuna, sasachu, jasachu kachkan, t'ukurisunchik.

2. ¿Imapaqtaq?

Kay qillqaypi imaynata Yuraq *Molino* kitipi *gladiolo* ñisqap tarpusqankuta qillqasqa kanqa, imaptinchus manaraq qhichwapi juk qillqay kaymanta kanchu. Chayrayku kay kitimanta yachayninta pallaspa wakichisun. Pallaytawaq, mana chay yachayqa yachakuqkunawan qhipakanapaq, sipaskuna, waynakuna qhipaman kay t'ika tarpuyta yachanankupaq qillqasunchik. Chantapis riqsichinapaq wak kitimanta Instituciones ñisqaman, paykunapis tarpunallankupaqtaq.

3. Jatun taripay

Riqsisunchik, qillqasunchik: imaynatataq Yuraq *Molino* kitipi *gladiolo* ñisqap puquyninta, wak runa, Instituciones ñisqa riqsinankupaq thatkichichkanku.

4. Juch'uy taripay

- Imaynatataq runa Yuraq *Molino* kitimanta *gladiolo* ñisqap t'ika tarpukusqanta pallanku.
- Pallasqanchikta t'ukurispa allinta qhichwapi qillqasun.
- Qillqasqanchikta wakkunaman riqsichisun.

5. ¿Imaynatataq llamk'arisun?

Ñawpaqta kayjinata llamk'arisunchik:

- *Gladiolo* t'ikata tarpuqkunata, waturispa, tapurispa ima.
- Ñisqankuta, jallich'ana simipi jap'ispa, qillqana p'anqapi qillqasun.
- Runa tarpuptinku, jallmaptinku, jampiptinku, pallaptinku siq'ikunata jurqhusun.
- Tukuy imata pallaspaqa raphipi qhichwa simipi qillqasunchik.

6. P'anqakunata ñawirispá

¿Imataq *gladiolo*?

Gladiolo ñisqaqa juk k'acha t'ika, imaymana llimp'iyuq, jatun pampakunapi puquchiya atinchik, wasi ukhu pampakunapipis tarpukunman; kay t'ikata wiñananpaq sumaqta waqaychana; t'ikawanqa wasinchikta k'achanchasunman, Apuwasiman, aya p'ampana wasiman apasunman.

¿Maymantataq kay t'ika rikhurimun?

África Austral suyumanta jamun, kay t'ikataqa *griegos* ñisqamanta, *romanos* ñisqamanta pacha puquchi qasqanku. Sutinqa *Gladiolus* ñisqa “*gladius*” ñisqamanta jamun, *espada* ñiytataq munan, kayta ñinku imaptinchus laqhikunaqa chhuquta wiñan, wiñay tukuykuyninpi t'uqsinapaqjina tukupun. Kay t'ikataqa *gladiadores* ñisqaman juk maqanakuyta atipanakuptinku jaywaq kasqanku, (*Tuxtla Gutierrez, cultivo del gladiolo. Marzo 2010*).

Morfología ñisqa

Gladiolos ñisqaqa *iridaceae* yawarmasimanta jamun. Kay *gladiolo* ñisqap yuranqa herbaceas kanku, k'ullumantapacha papajina tarpukun, chay papaqa *cornu* sutiyuq. Chaytaq juk papa muyujina, kayqa jallp'a ukhumanta jurqhukun, muyuyninqa ch'aki laqhikunawan mint'usqa. Kaytaqa mana *bulbo* ñispaqa ñisunmanchu, imaptinchus mana kikinchi, kay *cornu* ñisqaqa rumijina.

¿Yura wiñananpaq, imatataq munan?

Gladiolo t'ikata tarpunapaq, jallp'aqa 10, 12 *centígrados* ñisqapi kanan tiyan, 30 *centígrados* ñisqakamapis kawsallanmantaq, astawan k'aja kaptinqa mana wiñanmanchu wañurapunman. Tarpuptinchik papamanta pacha 60, 180 pachakcha thatki wiñanman:

- Kay t'ikaqa papamanta wiñan, kay mujunqa p'alta papajina (*cono* sutiyuq), t'ika ch'akiptinqa mujunta allanchik, allaytawanqa astawan achkha mujuta pallanchik. Mana ch'akipunanpaq, kay mujutaqa sumaqta waqaychana ch'akipuqtinqa mana tarpuyta atikunmanchu.

- Laqhikunaqa chhuqujina achkha *nervaduras* ñisqawan kanku. *Gladiolo* ñisqap k'ullunqa 1, 2 thatkita wiñanman, wiñaptinqa laqhikunanqa muyun, kay laqhikunanqa rakhu, mana unquy yaykunanpaq q'umir llimp'iyuq, yuranta wiñanankama jampiwana waqaychana.

¿*Gladiolo* t'ika, ima pachap mit'akunanpitaq t'ikarin?

- Puquy mit'api
- Jawkay mit'api
- Q'uñi pachapiqa, watantinta t'ikarinman.

¿Imapitaq kay t'ikaqa apaykachanchik?

- Wasinchikta k'achanchanapaq.
- Qutu masinchikman jaywanapaq.
- Apuwasiman apanapaq.
- Apachitaman churanapaq.

¿Ima jallp'apitaq tarpukun?

Tarpunapaqqa, maypichus *gladiolo* tarpusqanchikpi mana tarpunachu, imaptinchus chay jallp'aqa unquyniyuqña. Tarpuptinchik, chay kikinpi unquyqa utqhayllata yaykunman. Tarpunapaqqa jallp'aqa,

mana qhurayuyq, mana rumiyuyq, sumaq wakichisqa kanan tiyan, wanuta tarpunaman jich'ayta atinchik.

¿Imatataq ruwana *gladiolo* mujuta tarpunapaq?

Mujuntaqa mana unquy yaykunanpaq *fungicida* ñisqawan ch'aqchusunman. juk wasi ukhupi, kutamapi jallich'asunman, chay wasiqa llimphu, jampisqa ima, mana pillpintu yaykunanpaq kanan tiyan, mana sumaqta jallich'apinchik chayqa, mujuqa ch'akipunman.

¿Ima thatkipi tarpuna?

Tarpunapaqqa *melqa* ñisqata kicharina, chanta surk'ata, mujuntaqa 7, 8 pachakchá thatki ukhupi kanan tiyan, 30 pachak thatkipi karunchasqata churana, imapinchus wiñaptin ch'ampakun.

¿T'ikata imaynatataq waqaychana?

Tarpusqanchikta p'utumuptinkama jallmananchik tiyan. Chantapis p'utunankama qarpanallapuni. Chantaqa kuti kitillapi t'ikanankama qarpana. Mana qarpanchik chayqa, mana t'ikanqachu, t'akarpakunman astawanpis kimsa qanchischaw punchawmanta, jallp'ata misk'ichanapaq, t'ikanchik sumaq phancharinanpaq wanuta churanallataq. T'ikata waqaychaptinchik 4, 6, qanchischaw p'unchawmanta p'utunman.

7. Yuraq Molino Kitimanta willarispa

Yuraq *Molino* kitiqa, Qhuchapampa llaqtapi, Sacaba ukhupi, chunka pusaqniyuyq waranqa thatkipi llaqtamanta kachkan. Chay sutita rumimanta *molino* kasqanrayku churanku. Chay *molino* ñisqata, jak'unankupaq, yakuwan kuyuchi qanku. Chayta ruwaptinku yuraq yuraqla chay wasi qhipakuq, chaymanta chay sutiwan sutichasqanku. Kayta awichus willawanku.

Kay kitipiqa achkha yakuyuq kanku. Chayrayku runaqa anchata tarpunku, jallp'ata mana samarichinkuchu, runa wak kitimantapis p'achata t'aqsaq jamunku. Runaqa papata, sarata, jawasta, arwijata, riwuta tarpunku, astawanpis runaqa *gladiolo* ñisqa t'ikata tarpunku, imaptinchus q'uñi kitilla kachkan.

Yuraq *Molino* ñisqamanta runaqa qhichwapi, kastilla simipiwan rimarinku. Qharikuna, warmikuna khuska llamk'arinku. Paykunaqa astawanpis *gladiolo* t'ikata tarpuyta qallarinku, imaptinchus chay tarpunawan astawan qullqichakunku.

Yuraq *Molino* sutichasqa kitip qayllanpi, kay juch'uy llaqtakuna kachkanku: Chinchapi P'atati, Qullapi Katachill, Antipi Chiñata, Kuntipi Kurupampa. Kay kitipta juk Institución "K'anchay Wasi" sutiuyuq kapun. Chaypi warmikuna, sipaskuna t'ipayta, tarpuyta *parcelas familiares* ñisqapi yachakunku. Chayman sapa qanchischaw p'unchawmanta juk p'unchawta rinku. Chay t'ipasqankuta *feria* ñisqaman kanchaman ranqhanapaq apanku.

Juch'uy yachaywasipis tiyan, kaypi wawakuna iskay ñiqikamalla yachakunku. Kimsa ñiqiman yaykunankupaq *Sacabaman* yachakuq rinku. Kay kitipi Phaqcha sutiuyuq juk jatun mayu kallantaq, urqumantajina yaku jurayk'amun, kay phaqqhaman sipaskuna, waynakuna ima puriykachaq, qhawaq rinku. Chaypi puriykachamunku, imaptinchus k'acha kitipiqa tukuy ima qhawanapaq tiyan. Yuraq *Molinopi* manchaytapuni wayramun, imaptinchus urqupi mana ancha sach'akuna wayra jarq'ananpaq kanchu.

GLADIOLO ÑISQAP T'IKASQANTA RIQSICHISPA

Kay qillqaypi, imaynatataq Yuraq *Molino* kitipi *gladiolo* t'ikata tarpunku. Chaypaq kayjinata willarisunchik:

A. Tarpunapaq mujuta k'iwrana

Gladiolo mujuqa papajina allakun. Ch'aki t'ikamanta, chay mujuta allaytawanqa ch'akichina. Muju ch'aki kaptinqa, khuchunawan k'iwrana pata tullunta jukmanta, jukmanta, chayta ruwana. K'iwrayta tukuytawanqa kutamaman churana, chanta laqha wasiman ñawiranapaq apana. Mujuqa maymantachus k'iwranchik, chaymanta ñawiran. Wakin mujuqa *maní* puquyman rikch'akun. Chaytaqa manaña k'iwranchikñachu, ajinallata tarpukun, aswan unaypitaq p'utumun.

Khuchunawan mujuta k'iwrana.

Ch. T'ikap papanta tarpunapaq, chakrata wakichina.

Gladiolo t'ikata tarpunanchikpaq, jallp'ataraq wakichina. Chaypaqtaq qarpanaraq, qarpaytawantaq juk qanchischaw p'unchawta ch'akinanta suyana. Tumpa ch'aki kaptinqa, jallp'a jasa kananpaq yuntawan llamk'ananchik tiyan. Jallp'a wakichispaqa, tarpunapaq mana qhurayuq, mana rumiyuq, llamp'u jallp'a kanan tiyan. Ajina ch'uwa chakra kaptin, tarpuyta atinchik.

Papa k'iwrasqa, ajinata ñawiran.

Iskay ukhumanta chakrata wakichinku

Ch'. Tarpuna

Gladiolo t'ikataqa chukchukawan tarpunchik. Ñawpaqtaqa suk'anchik. Suk'aytawanqa jukmanta, juk mujuta churana; juk t'aqlli t'aqllimanta, ñawisqantaq patanpi kanan tiyan.

Muju churaytawantaq patanman wanuta jich'ana, kay wanuqa wakamanta, wurumanta, wallpamantapis kanman. Wanu churasqa kaptin, sukata jallp'awan p'ampana; chanta watiqmanta imaynatachus ruwanchik jinallataq tukunanchikkama ruwana.

Tarpuyta tukuspa, muju mana ch'akinanpaq, utqhayta p'utumunanpaq chay kikin p'unchaw qarpananchik tiyan, wakin kutiqa jukllapi tarpusqanchikqa llusqsimun, wakin kutipitaq kayniqpi, jaqayniqllapi p'utumun .

Chh. T'ika tarpusqata wakaychana

Tarpusqanchikqa iskay, kimsa qanchischaw p'unchawpi p'utumun. Chanta qarpanapacha, qarpaytawantaq juk qanchischaw p'unchawta saqina. Chaymantaqa, mana ancha khuru yaykunanpaq “*abono foliar*” ñisqawan jampina, sumaqta wiñananpaq, sapa qanchischaw p'unchawta qarpana.

Iskay killa tarpusqa kaptinqa, qhuranta chhipinanchik tiyan. Chaypitaq, mana t'ika wiñayta atipananpaq qhuranta jallp'amanta jurqhunchik. Chantaqa chukchukawan jallmana. Kimsa killamanta watiqmanta

Chukchukawan surk'ata ruwaspa, qhipanta papa t'ikata tarpuna.

Juk yachaq gladiolo t'ikata jampichkan

jallmana. Kay jallmanaqa jatun jallma sutikun. *Gladiolo* ñisqap yuran sayasqa wiñananpaq, mana wayra urmachinanpaq ima, kayta ruwanchik. Tawa killamantaqa, t'ika phancharin, t'ikachkaptinpis, mana unquy yaykunanpaq jampinallataq.

I. T'ikata pallana

Iskay t'ikallapis sumaq phancharisqa kaptinqa, khuchunawan khuchuspa pallanchik. Q'uñi pachapiqa, iskay kutita qanchischaw p'unchawpi k'utunchik. Chiri pachapitaq, juk kutillata qanchischaw p'unchawpi k'utunchik. Sukhayaypi, pampamanta juk t'aqlli saqispa pallananchik tiyan. Tukuy muju jukllapi p'utumuptinqa, iskay killapijina pallayta tukunchik. Ralu ralulla llusqiptin kimsa, tawa killapi ima pallayta tukunchik.

Gladiolo t'ikachkanña

T'ika pallaqkunaqa pallasqankuta marq'aynillankupi tawqaspa jap'inku, jukllapi achkhata khuchunku, junt'aña kaptinqa, lliklla pataman t'ika k'utusqankuta churanku. Juk pallaypi phichqa chunka, qanchis chunka t'ikata khuchunku. Chantapis, juk sapallan jatun tarpusqa kaptin, mana pallayta atinkuchu, yachaqkunawan yanapachikunanku tiyan.

J. T'ikata chikllana

T'ika k'utusqanchikta wasi ukhuman apanchik. Chaypi, ch'ali llimp'iyuq kaqkunata kikin, kikin kananpaq chikllamunchik. T'ikata chikllanapaq kayjina kanqa:

Primera ñisqa, Iskay t'ikayuq phancharisqa kaptin. *Segunda* ñisqa, kimsa t'ika phancharisqa kaptin. *Tercera* ñisqa juk k'aspillapi umankama t'ikayuq. Chantaqa t'ikakunata chunka iskayniyuqta yupaspa watana, sumaq suk'asqata mana wañuranankupaq watananchik tiyan. T'ika watasqa kaptinqa, mana lawinanpaq, juk jatun chuwaman yakuwan churana.

K. T'ika ranqhanapaq

Sut'iyaymantataq, iskay phani kaptin, yakun sut'umunanpaq t'ikata yakumanta jurqhuna. Kimsa phani chaytataq, qhatuman apanchik. Apananchikpaq, llikllaman kalistu sach'ataraq mast'anchik, patanpitaq t'ikata churanchik, qhipanpitaq kalistullawan qhatanchik. Mana t'ika p'akikunanpaq kayta ruwanchik. Chaytaqa Qhuchapampa qhatuman apanchik.

Chhapu chhapumanta qhatuman t'ikata apaptinchikqa, *La Paz*, *Oruro* wak llaqtamanta ima rantiqkuna, chay suyukunaman apanankupaq rantinku. Chaypaqtaq *periódico* ñisqawan mayt'unqu, chawpinpitaq kalistu sach'awan, t'ika mana p'akikunanpaq churanku. *Gladiolo* t'ikaqa chiri mit'api iskay chunka *boliviano*pi ranqhakun, q'uñi pachapitaq pisi qullqillapiña ranqhanata munanku.

K'. T'ika pallay tukukuptin

T'ikap yuran tawa killapi ch'akipun. Ch'aki kaptinqa, (*jusiwan*) yuranta ruthunchik. Tukuspaqa, juk qanchischaw p'unchawta

ch'akinanpaq saqinchik, chaymantaqa jallp'a chullunanpaq qarpananchik tiyan.

Jallp'a tumpa ch'aki kaptinqa, chukchukawan t'ikap papa mujunta allana. Mujutaqa mast'a patapi wakin k'iwrayta qallarinkupaq tantananchik tiyan. Warmikunaqa, wawakunapis mujuta k'iwraytaqa atinku, mana yanapaqkuna kaptinqa, wasi ukhuman astaykunchik.

9.- *Gladiolo* t'ikap unquykunan

T'ikata mana sapa qanchischaw p'unchaw jampiptinchik, *plagas* ñisqa yaykuyta atinman. Kaykunataq kankuman:

a. Khuru

ch. *Trips* ñisqa sutiyuq

ch'. *Pulgones* ñisqa

a. Khuru: Kay khuruqa laqhinman, t'ikanman ima yaykun. Chay yaykuptinqa, t'ikaqa mana wiñanchu, t'ikachkaspapis t'akakapullan (Ajinata mama *Hilaria willariwarqa*). Qhipantaqa, p'anqakunata ñawirispá unquykunata qillqasunchik.

ch. *Trips*: *Taeniothrips simples* (*Tuxtla Gutierrez, cultivo del gladiolo. Marzo 2010*).

Kayqa juk khuru laqhikunata, t'ikakunata khanispa mikhukapun, chantapis t'ikapta llimp'iynin chinkapun.

ch'. *Pulgones* ñisqa: Kaypis juk ch'iñi khurullataq, achkha kaptinqa, yuranman mach'akun; chaytaqa jampikunawan wañuchisunman. Mana kayta jampiptinchikqa, t'ikaqa murq'uyakapun, manañataq ranqhanapaq allinchi.

chh. Q'ita: (Kay sutiwan Yuraq *Molino* runa riqsinku). *Fusariosis* (*Fusarium oxysporum f.sp.gladioli*) p'anqakunapi sutiuyuq.

Kay unquyqa manchay millay, yaykuptinqa, laqhikunaqa q'illuyarparin, tulluntaq sapinmanta t'ipikun. Manataq anchatachu t'ikan. Mujuntapis q'itayachin, allaptinchik manaña mama muju kanchu, wawa mujullata pallanchik.

i. *Sarro*: (Kay sutiwan tarpuq runa riqsinku). *Estromatiniosis* (*Stromatinia gladioli*) sutiuyuq p'anqakunapi.

Kay unquywanqa laqhinku q'illuyarparin; chantapis kay unquyqa jallp'amantapacha kachkan.

j. Yana laqhi: (Kay sutiwan kitimanta tarpuqkuna riqsinku). *BOTRITIS: Botrytis glandiolorum* (*Tuxtla Gutierrez, cultivo del gladiolo. Marzo 2010*).

Kay unquyqa *gladiolo* ñisqap yuran jatun kaptinqa yaykun, laqhinpitaq yana rikhurin. Ajina kaptinqa, yuranta ismusqajinata rikunchik. Mana jampinchik chayqa, laqhinqa jutk'ukapun.

k. Sirk'i: (Runa kay sutiwan riqsinku). *Roya transversa* (*Uromyces transversalis*) p'anqapi tarinchik. Kay unquyqa pawqarmit'a, jawkay mit'apipis yaykun.

T'ikarichkaptin laqhinpi sirk'ijina rikhurin, mana allinta jampiptinchik chay sirk'iqqa laqhinta jutk'unankama wiñan, t'ikanqa manataq jatuntaqchu phancharin juch'uyllata t'ikan.

10.- *Gladiolo* t'ikaqa imaymana llimp'iyuq

Kaykuna aswan riqsisqa kanku:

<p>MARFIL</p> <p>Kay llimp'iyuq t'ikaqa achkhata puqun. Chantapis, mana utqhayta wañunchu, kusa qullqipitaq ranqhakun.</p>	<p>CRISTAL</p> <p>Kay t'ikataqa astawan qullqipi ranqhanchik, mujuntaqa mana ch'alinachu wak mujuwan ch'alikuptin mujunqa chinkapun.</p>	<p>WILLAPI (<i>anaranjado</i>)</p> <p>Kay t'ikaqa marfil mujumanta rikhurin. Ranqhanapaqqa, pisi qullqillapi ranqhanchik manataq anchata rantiyta munankuchu.</p>
<p>PUKA (<i>sangre de toro</i>)</p> <p>Kay t'ikaqa cristal jinallataq, anchata runa rantikunankupaq kay llimp'iyuqta juqharinku.</p>	<p>TUMBO</p> <p>Kay llimp'ikunayuq t'ikaqa pisillata t'ikarin, imaptinchus wak mujuwan ch'ali tarpusqa kaptin, mujun chinkapun.</p>	<p>LLAMKHA (<i>rosado</i>)</p> <p>Kikin <i>tumbotajina</i> pisillata tarpunku, imaptinchus mana anchata juqharinkuchu. Chantapis, mana ancha mujun kanchu, kaptinpis, achkha qullqipi ranqhanku.</p>

MUSUQ SIMIKUNA

Chirimit'a = Invierno

Ch'ali = Mezcla

Jallmay = Aporcar la tierra

Jawkaymit'a = Otoño

Lawiy = Marchitarse, hoja a medio secar por falta de agua.

Pachakcha thatki = Centímetro

Pacha mit'a = Estaciones del año

Pawqarmit'a = Primavera

Puquymit'a = Verano

Qanchischaw p'unchaw = Semana

Sukha = tarde / atardecer

Surk'a = Surco para sembrar

T'aqlli = Cuarta

Imaymana waturisqa p'anqakuna

- *Choque Celestino, Morfología de la palabra, 2010*
- *Choque Choque, Vocabulario Básico Pedagógico Quechua-Castellano.2010*
- *Gutierrez Tuxla , Cultivos del gladiolo, Chiapis, marzo 2009*
- *Hernandez Sampiri, Metodología de la investigación*
- *Plaza Martinez Pedro, Qallarinapaq, curso básico de quechua – castellano, 2010*
- *Dossier del módulo III ,Taller de investigación*
- *Dossier del módulo VI Producción de textos en quechua*

Internet ñisqamanta waturisqanchikta

<http://www.infoagrojardin.com/bulbosas/gladiolus>

QHICHWAP KAWSAYNIN

Qillqaqkuna:

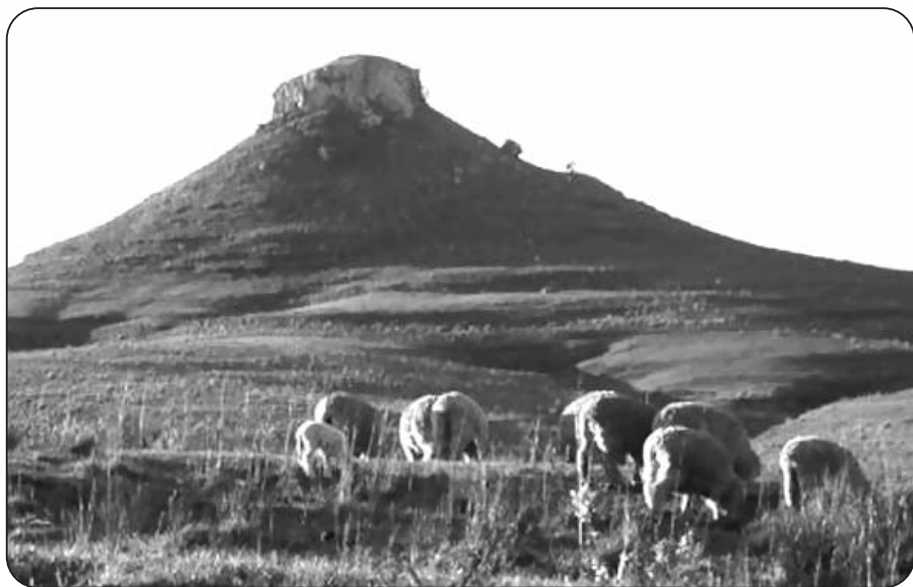
**Epifania Guaraguara Villca
Mercedes Vasquez Muñoz
Fantina Gutierrez A.
Gricelda Colque Andia**

Uywakunata k'illpispá

Willaq: Reyna Salas

Qillqaq: Epifania Guaraguara Vilca

Qhichwa siminchik astawan parlayninpi, rimayninpi ima wiñananpaq, qhapaqyarinanpaq, t'ikancharinanpaq, kallpachakunanpaq ima, kayjinata kay qillqapi pallarini. Chantapis, parlay jap'ichiqpi waqaychasqallataq kachkan. Kay rimayqa uywakunata k'illpispamanta parlachkan. Kaytaqa *Reyna Salas* (kimsa chunka suqtayuy watayuy) willariwan. Payqa jaqay Chinchá P'utuqsimanta. Ayllunqa Qala Qala

sutikun, ari. Pay juch'uy mantapacha chaypi kawsakurqa; kunantaq Quchapampa llaqtapi tiyakun. Chay willawasqa astawan sut'i kananpaq, yuyaykunata sapa jukmanta qutuchaspa parlasaq.

A. Karnawal raymipi uywakunata k'illpisa

Karnawal raymipaqqa, uywakunata sumaqta k'illpina tiyan. Chayta ruwanapaq, juk wasillapi, juk yuraq wiphalata sayaykuchiyan, achkha runa yanapanapaq tantakunku. Uywata k'illpinapaqqa yanapanapuni, uywakunata achkha kanku, chantapis jatuntaq kallpayuqtaq kanku. Chayraykuqa, sapanchikllapaqqa mana jasachu. Chay p'unchawqa, wakin, uywankutaq tutamanta, ñawpaqta chakra chawpiman mikhuchiq qhatinku. Chanta, chunka phani kachkaptin, paqarinpi kanchanman kutiykuchinku. Mana uywa yarqhaymanta wañunankupaq, ajinata ruwanku. Wakintaqri, mana kanchamantaqqa uywata jurqhunkuchu. Mayqinpi kachun, kay k'illpiyqa chawpi p'unchawta qallarín. Ñawpaqtaqa, pay astawan kallpayuq kaptin, jatun uywataq k'illpina; chantapis, astawan llamk'arin. Chaytaq, waka, ari. Chaypa qhipantaqqa, llamata k'illpina tiyan; chaypa qhipantari, wuruta; qhipantataq, uwijata. Ajinata, jatun uywamanta juch'uy uywakama k'illpina tiyan.

Ninrinmanta uywakunataq k'illpina. Uywap ninrinta juch'uyta khuchugana tiyan. Sapa k'illpiqa mana kikinchi: Mamap uwijanqa jukjina k'illpiyuq, tatap uwijanpi jukjina k'illpiyuq, wawap uwijanpi jukjina k'illpiyuqpuni. Chayqa ñiyta munan, sapa uwijataqqa, uwijayuq kasqanmanjina, k'illpinku. Chantapis, ch'allakuna p'unchaw kachkaptin, Karnawal kimsa p'unchawmanta, chay p'unchaw ajinata uywakunataq k'illpina tiyan. Chay ch'allakuna p'unchawpiqa, tukuy musuq uywakunata k'illpina tiyan. Ñawpaqta, sapa uywa qutupiqa, urqu kaqtaq k'illpina tiyan; chaymantaraq, china kaqtaq k'illpina. Mama uywata k'illpinchik, ajinata uñatapis k'illpina tiyan. Chanta, kikinpi k'illpichkaspa, tukuy uywaman ninriqurita churanallataq tiyan.

Chantapis, llama uywataqa sumaqta ninriqurita churana. Chay ninriquriqa q'aytumanta kanan tiyan. Chantapis, chay ninriquriqa puka, llamkha, q'umir ima kanman. Ñawpaqta riq llamaqa, astawan ninriquriyuq. Chay llamaqa kimsa ninriquriyuq sapa ninripi. Ajinata churanku chay llama tukuy llamamanta ñawpaqta riptinrayku; chantapis, tukuy llama qhipanta rin. Tukuy uywaqa ñawpa Karnawalpi k'illpasqaña kanku chayqa, chaykunataqa ninriqurillataña churanku. Manaña chay uywakunataqa watiqmanta k'illpinkuchu.

Chay uywata k'illpiytawan, chay ninrita khuchuqaspa, juk juch'uy inkuñaman sara jak'up chawpinpi churaykuytawan waqaychakapunku. Kay Karnawal raymipipis uwijaman sutita churallakutaq. Wakin uwijaqa ima p'unchawchus paqarikun, chaymanjina sutichasqa kanku. Juk china uwija “*martes*” paqarikun chayqa, “*Martita*” sutikun; urqu kaptinqa, “*Martín*” sutikun. Wakin uwija millma llimp'inmanjina sutichasqa kanku: juk uwija yuraqwan yanawan kaptinqa, “*Wanakitu*” sutikun; mana chay, juk uwijap kunkan yuraqla chayqa, “*Kunturillu*” sutikun. Uywata wawanchikjinata munakuptinchikrayku, ajinata sutichanchik. Paykunapis ajinata uyarikunku, sutinmanta uyarikuptinku, ñuqanchiktapis yawar masintajina riqsikuwanchik.

Ch. ¿Imaraykutaq uywakunata k'illpina tiyan?

Willariwasqankumanjinaqa, uywakunataqa, sutichasqa kanankupaq, k'illpinapuni tiyan. Uywa k'illpisqa kaptinqa, mana maymanpis chinkallanmanchu. Chantapis, k'illpisqa uywaqa ima saqramantapis sumaq jark'asqa; mana wañuytapis tarillanmanchu; astawanpis kawsayaraq tarin, jinamanta sumaqta uywakun. *Reynap* tatanqa juk Karnawalpaq, qanchischaw kachkaptin Karnawalpaq llaman wachakusqa. Chantaqa, tatanqa ñisqa: “Amallaraq kay juch'uy llamanchiktaqa k'illpisunchikchu, ancha uñallaraq kachkan”, ñispa. Jinapitaq, mana uña llamataqa k'illpisqankuchu. Chantaqa, ayllunpiqa raymi apakuchkaptin, uña llamaqa wakin uywata qhatiykuspa urquta

chayasqa. Qayllamantataq, *Reyna*qa qhawallachkarqa, ñin. Ajinapi, jukllata Mallku rikhurimuytawan uña llamamanpuni chimpaykusqa. Chaypitaq sikillanmantaña aysarqusqataq, ñawintataq ch'ulurqusqa. Ajinamanta, Mallkuqa uña llamataqa wañuchisqa, ari. Chayrayku, tukuy runa *Reynap* ayllunpi, Qala Qalapi, uywakunataqa k'illpinkupuni; mana chayqa, chay uywaqa, wakcha uywajina wañupullanmanchá. Pachamamanpis qupuchkanchikman, chay k'illpiyqa ajinawan ñikun.

Chh. ¿Imawantaq chanta uywakunata qhallananchik tiyan?

Tukuy uywata k'illpiytawanqa, wawakunaqa k'amichisqa kanku. Paykunaqa lap'iya t'ikata achkhata pallamunanku tiyan. Chanta, chay lap'iya t'ikawan, karnawal misk'iwan, misturawan, lurasnuwan ima uywakunap kanchanman qallanku. Ajinamanta uywakunataqa ch'allarinchik, ari.

Ch'. K'illpiyapaqqa, mikhunata sumaqta wakichina

Chay k'illpiy p'unchawpiqa achkha runa tantakunku. Chayraykutaq, achkhallatataq wayk'una tiyan. Karnawalpaqqa, musuq papapis kanña. Chay musuq papawan, ch'uñuwan, achkha uwija aychawan ima mikhuyta wayk'una. Chantapis, phiritapis ruwanallataq. Chay phiritaqa achkha wilalita ch'awaytawan, masarata ruwana. Chanta, phiritawan masaratawan tinkuchispa, iskay inkuñaman churaykuna tiyan. Jinallataq mikhuyta ruwana tiyan. Chantataq, tukuy chay mikhunata juk llikllaman churana. Churaytawantaq, sumaqta wataykuspa, q'ipichasqata, uwijap kancha punkunman sayaykuchina tiyan. Chanta, chay mikhuna q'ipichasqa punkupi churasqap patanta tukuy uwijakuna (juch'uymanta jatunkama) atispa mana atispa, phinkinanku tiyan. Chay patanta phinkiytawanqa, chantaraq q'ipitaqa juqharinchik.

I. K'illpiytawan, tukuy tantapi mikhukuna tiyan

Chanta, chawpi wasi pampapi chay lliklla mikhunayuqta mast'arparinanchik tiyan. K'illpiy kasqanmanta, wasiyuq putututa waqarichin. Pututu waqariptinqa, chay wasiman tantapi mikhurikunankupaq, tukuy wasi masikunaqa waqyasqa kasqankuta yachankuña. Ajinapitaq, wawakuna, jatun runa, tukuypis makinkupi uywa akata juqharikuspa chay wasiman yaykunanku tiyan. Chay akaqa juch'uylla kanan tiyan, chantapis, ch'aki kanan tiyan. Chay akaqa uwijamanta, wurumanta, llamamanta, mana chay, wakamanta kanan tiyan. Uywa akamanjina, pipis chay wasimanqa ajinata parlaspa yaykunan tiyan: “Ñuqa uwijata qhatimuchkani”; “Ñuqa wuruta qhatimuchkani”; “Ñuqa llamata qhatimuchkani”; “Ñuqa wakata qhatimuchkani”, ñispa. Chayta ñiytawan, tukuy sapa akata muyupi llikllap kantunman churanku. Chanta, tukuy mikhuyta qallarinku. Chantapis, siwara aqhatapis upyallankutaq, sara aqhataqa mana.

Ajinata *Reyna*qa kay k'acha uywakunata k'illpinamanta willariwarqa. Chayjina jatun yachayta willariwasqanmanta, payta anchatapuni pachi ñini.

Kay Yachaykamaypa yachachiqmanpis, tukuy chay sumaq yachayninta ñuqaykuwan phaskararisqanmanta ajinallatataq ñini. Kay qillqayqa astawanpis qhichwa siminchik astawan wiñananpaq, kallpachakunanpaq, qhapaqyarinanpaq, t'ikancharinanpaq ima ruwasqa kachkan. Kayllawanpis kay sunquy ukhuymanta ruwarispa, qhichwanchikta pampachasqamanta kawsayman sik'irimuyta yanaparisaq, ari.

Sapanani ayllumanta Mama Simunap yachayninta riqsisunchik

Qillqaq: Mercedes Vasquez Muñoz

Kawsaynin

Mama Simunaqa Sapanani kitipi unay wataña tiyakuspa kasqa. Paypa tatankunapis chayllamantataq kasqanku. Paykunaqa papata puquchispa kawsakuq kasqanku. Imaptinchus urqu patapi kaptin, kay kitipiqa watantinta chirillanpuni. Chayraykutaq wayrallanpuni, chiritaq mana thañinchi, chiriy killakunapitaq astawanraq chirimun.

Yachaykunata saqin

Mama Simunap tatakunanqa tukuy kay yachaykunata wawakunankuman willaspallapuni kasqanku. Ajinamantataq kay willaykunataqa wawamanta wawaman purichispa karqa. Ajinamantataq, payqa tatakunanmanta yachakusqa. Chayraykutaq, tukuy ima yachaytaqa tukuyman willana, ajinamanta mana qunqasunchikchu, astawantaq kay yachaykunataqa tukuyman willanachik tiyan.

Tatakunanqa tukuy ima qhurakunawan jampikuq kasqanku. Paytaq tukuy chay yachaykunataqa mana qunqasqachu, umallanpipuni jap'iqasqa, paypis wawakunanman willarispas kasqa, tukuytaq payllatapuni

mask'aq kanku, pininpis unqusqa tarikuptin, sumaqmanta jampiraq kasqa.

Unquykunata jampin

Pay jatun yachayniyuq kasqanmanta kay Sapanani kitipiq, payta sumaqta riqsinku. Ima unquykunata pis pay jampispa kachkan, tullu k'ajayta, q'ichalirata, ariwatuta, ch'ujuta, mancharisqakunata, jap'iqasqata, wak unquykunatawan. Manchay munasqa jatun mama payqa, chayraykutaq tukuy paytaqa watukuspallapuni kanku.

Paytaqa karumanta mask'aq jamunku, paytaq sumaqmanta tukuyta jampiran, manataq achkha qullqimantachu jampin, payqa maychus chayllata qullqitaqa mañan.

MAMA SIMUNAP YACHAYNINWAN JAMPIKUNCHIK TATA JASINTUP WIKSA NANAYNINMANTA

Juk p'unchaw, mama Simunaqa manchay llakisqa kachkasqa, imaptinchus tukuy payta mask'allankupuni, ñapis machu runa, mamakuna, sipaskuna ima. Paykunaqa payllatapuni watukunku, imaptinchus jampi qhurakunamanta sumaq yachayniyuq kasqanrayku.

Imaptinchus runaqa manaña ñawpa runajinachu kasqankumanta, payqa mana umachakuyta atisqachu. Ñawpataqa manataq anchatachu unquraq kasqanku. Chanta, "Jampi qhurakunallawanpuni mamakunaykuqa thañichiwaq karqanku", ñin. Kunantaq jampiwasi llamantapuni jampikunata rantispa kanku, manaña jatun

tatakunap yachayninkuta waturinkuñachu, qunqapuchkanchikña, kay yachaykunaqa sapallanpi kachkan.

Sapanani ayllupiqqa juk jatunmama jampi qhurakunawan sumaqta jampiyta yachaqa kasqa. Paypa sutinqa mama Simuna kasqa. Payqa sumaqta jampi qhurakunawan achkha runata jampiraqa kasqa. Sapanani ayllumantaqa tukuylla mama Simunataqa watukuq kasqanku, imaptinchus payqa yachayniyuq kasqanrayku.

Juk p'unchaw tata Jasintuqa manchay kusionqa purichkarqa, payqa *Sub Central* qutuchakuymán richkarqa. Chaypitaq, tukuy imamanta rimarispá kananku karqa. Ajinallaman ñanta purispataq, mama Antukawan tinkusqa, paytaq utqhaya utqhayta qutuchakuymán parlarispa, parlarispa richkarillasqataq, quqawita aparikuspa, imaptinchus ch'isiyanankama qutuchakuypi kananku karqa. Ñapis qutuchakuy manaraq qallariptintaq, paykunaqa sumaqta quqawita mikhurichkarqanku: papa wayk'u, uqayuq, ch'uñuyuyq ima, mama Antukap quqawin kasqa. Sumaqta mikhuytawantaq yakuta upyarisqanku, chay yakutaq mana t'impusqachu kasqa. Chaymantataq qutuchakuymán iskaynin saqsasqa chimparisqanku.

Qutuchakuypitaq tukuy imamanta rimarispá kachkarqanku, ñapis laqhayamuptintaq tukuy runaqa

wasikunankuman ripunapaq wakichikuchkarqanku. Tata Jasintuqa wasinman ripuchkaptin wiksán nanayta qallarisqa. Payqa tapurikusqaraq – ¿Chirimantachá wiksáy nanachkawan, manachá imapischu?, ñispa. Tumpa llakirisqa wasinman qayllaykuchkarqaña. Wasinman chayaytawantaq, astawan wiksa q’iwiyta jap’ichikusqa, manataq imawanpis nanayninta thañichikuyta atisqachu, astawantaq wiksánqa nanallasqapuni. Ajinamanta, chimpa wasiman punkuta takaq risqa.

Allqukunaqa ayñaspa, jawa punkuman lluqsimusqanku. Tata Jasintutaq manchayta mancharikusqa. Chayllaman mama Mariya wasi ukhunmanta lluqsimumuchkasqa, allquntataq qhatispa tata Jasintuta tapurispá kasqa – ¿Pita watukuchkankiri?, ñispa. Chaypitaq, tata Jasintuqa wiksánta jap’ikuytawan ñisqa:

- Mama Mariya wiksáy manchaytapuni q’iwichkawan, manataq imaypis kapuwanchu jampikunaypaq, ñisqa.

Mama Mariyataq tapurispá:

- ¿Imatataq ruwarqanki wiksáyki q’iwisunanpaqri? Paytaq chay tapuyninmanqa mana imatapis kutichisqachu.

Ajinamanta mama Mariyapis mama Simunap yachachisqanta yuyarisqa. Ajinatataq ñikusqa: “¿Kay wiksa q’iwiypaq manchay allin kay payqu yaku!”, ñispa. Wasinpitaq chay jampi qhura kapusqa, manchay allintaq wiksa q’iwiypaq kasqa. Chantapis, mama Mariyap wasinpi kapusqa, paytaq utqhay utqhaytataq yakupi t’impuchimusqa. Chaytataq tata Jasintumanqa upyananpaq jaywasqa.

Chanta tata Jasintup wiksa q'iwiyenin tumpata thañisqa. Mama Mariya jampi qhurata juk q'apichata wasinpi t'impuchikunallanpaqtaq qurisqa. Tata Jasintuqa manchayta napaykusqa mama Mariyataqa, kusisqataq wasinman ripuytawantaq chay ch'isi sumaqta puñurispa kasqa.

Saqra ch'aqwaymanta

Wak p'unchawtaqa mama Simunap wasinman juk warmi watukuq risqa, imaptinchus wawan anchata phiñarpachisqa, anchatapunitaq wiksan nanariyta qallarisqa, paytaq imaynatachus chay nanayninta thañichikuyta mana yachasqachu. Paypis jukta yuyarisqa, yachallasqataq mama Simunap yachayninmanta, chanta mama Simunap wasinman chimparispa karqa.

-¡Mama Simuna ñuqalla watukuchkayki! Tukuylla qampa yachayniykimanta yachanku, ñispa. Mama Simunaqa ñillasqataq.

-¿Chanta pitaq willasurqari?, ñisqa. Paytaq kutichisqa:

-Tata Jasintu mama Mariyawan ima, paykunaqa sumaqtapuni qammanta parlariwarqanku.

Ajinamantataq iskayninkuqa chukuykuytawan parlayta qallarisqanku.

Mama Simunaqa manchay llakisqa ñisqa: “Tukuy ñuqanchikqa jampi qhurakunamanta yacharina kachkan. Chantapis, mana qunqayman churanachu, imaptinchus qhipa wawakunaqa manaña chay yachaykunataqa yachanqakuñachu, qunqaripunqanku ima, tatakunapis manaña pampa qhurakunawan jampikuyta munankuñachu, manataq wawakunankuman chay yachasqankuta riqsichinkuñachu. Kunantaq, ñuqa kay jayaqi unquyta machu runapi imaynatachus jampinata yacharichisayki”, ñisqa:

-Ñawpaqtaqa juk pampa qhurataraq mask'akamunki, chay qhuraptaqa payqu sutin. Sapintinta apamunayki tiyan. Sumaqta mayllaytawantaq, yaku t'impusqaman kachaykunki, tumpata

t'impumuptintaq jitirichinki. Chaytataq tumpata misk'ichaytawan atisqaykita upyaykunki. Chantapis, mana qunqanankupaq, wawakunaykiman willanayki tiyan.

Ajinata ruwasqa, wasinman chayaytawanqa wawakunanman kikinta yachachisqallapuni. Ajinamantataq kay jampi qhuramanta wawakunaman sumaqta yachachisqanku, manataq qunqasqankuchu. Mamankutaq manaña wiksa nanaywan jap'ichikuqchu kasqa.

Tata Wiktukup muqu nanayninmanta

Juk ch'isi tata Wiktuku qutuchakuyman rinan kachkasqa. Paytaq sumaqtaña quqawinta, kukata, lijiyata alkulantawan q'ipinman wataykusqa. Wasinmanta lluqsinan kachkaptinqa, chaki muqukunan manchayta nanayta qallarisqa, wawantaq manaña qutuchakuyman rinanta munasqañachu. Chanta ñisqa: - ¡Tatáy, amaña qutuchakuyman riychu! ¡Chantapis, ancha laqhaña, manataq allintañachu ch'isinpi rikunki, chaki muqukunaykitaq astawan sinchita nanasunqa!, ñisqa. Tata Wiktukutaq mana wawanta uyarisqachu.

Ajina qutuchakuyman rillasqa, q'ayantintaq puñunanmanta jatariyta munasqa, muqukunan anchatapuni punkirparisqa, sayarikapuyta manataq atisqachu. Juknin wawanta waqyarispa kasqa, pay jamuytawantaq makinmanta

aysarispa puñunan patapi tiyachisqa, manataq imawan nanayninta thañichikuyta atisqachu. Ajinallaman mama Simuna uwijakunanta michiq chay kitiman richkarqa, wawanqa payta rikuytawantaq utqhayta waqyarisqa. “¡Mama Simuna! ¡Jukta tapurikusayki!, ñisqa. Mama Simunataq wasiman chimpaytawan tata Wiktukuta puñunan patapi llakiyta qhawasqa, muqukunanpis manchay punkisqa kachkasqa, wawanmantaq tapusqa: “¿Imaptintaq tataykita ajinata qhawakuchkankiri?

Chanta tapurillasqataq: “¿Luquti yachapayata riqsinkichu? Wawantaq: “!Ari, riqsini!”, ñisqa. “!Utqhayta chay laqhikunata apamuway!, ñisqa, mama Simunaqa. Wawantaq muya ukhuman riytawan utqhayta laqhikunanta apamusqa. Chanta chay laqhikunataqa jisp’aywan kutaspa tinkuchinayki tiyan, chay kutasqamantaq wallpa runtuta, riwu jak’utawan piqtuchisqa, chanta kaq raphitataq awjawan t’uqsichisqa, chay kutasqatataq chayman jawiykuchisqa, jawiytawantaq tata Wiktukup chaki muqukunanman k’askachisqa, sumaqtataq qhatanakunanwan q’ipichaykusqata sirichisqanku. Wawantaq manchayta pachichasqa, paytaq ñisqa:

–Ñuqanchikqa kay jampi qhurakunamanta yachana kachkan, wasinchik ukhullapi jampikunata taripasunman. Chay tukuy yachaykunatataq mana qunqanachu, wawakunamantaq willarina tiyan. Ajinamantataq uwijata michiq ripusqa, tata Wiktukup wawantaq t’ukurispa tatanwan khuska qhipakusqanku. Q’ayantinpaqtaq manaña tata Wiktukup muqukunanqa punkisqañachu kasqa. Paytaq manchay kusikuywan, mama Simunata manchayta pachichasqa.

“Qharisiri Capinota llaqtapi runa manchachiq”

Fantina Gutierrez Aspety

Willaq: Yola Gutierrez

*Lukusa, Pukutayka urqukuna
Capinota muyurichkan. Qharisiri
kawallunpi ch'insin purin.*

Qharisirimanta willasayki:

Qharisiriqa unay kay ñanta puriq ñin: kawallunpi **¡chilin, chilin, chilin!** chunka phani ch'in ch'isi kachkaptinña, kay suchu ñan manaraq kachkaptin, sach'a - sach'alla karqa ñin. Manaña pipis ancha laqhata puriqchu kasqanku, imaptin runa pakakuq kanku jukta chalanninta: **¡chilin, chilin, chilin!**, kawallutawan **¡japhutin, japhutin, japhutin!** uyariq kanku ñin. Qharisiriqa jatun yana chukuyuq puriq. ¡Chay qharisiriña!, ñispa runaqa thansa ukhuman wich'uykukuqllaña kanku, chaypi pakakuq kanku. Chanta qharisiriqa pitachus jap'isac ñin, kikinpi ñawpaqta uray umayuqmanta risarqun ñin. Ajinallaman kallpayki wañurqapusunki, ukhuyki liwi yapun, chantapis llaqluyqun, puñuylla atipasunki ñin, puñurpaptiykitaq, pay utqhayllata chay punku jutk'unawan jina, anchayllawan, wikar chayta muyurquchin mana rikunatajina ñin.

*Ch'uspipi ajayunchik purin.
Qharisiri juk p'uktakiman ajayunchikta jap'iytawañtaq wichq'aykun.*

Ch'uspitaraq juk p'uktakiman jap'iykun, chaypi ajayunchik purin ñin. Chaymantaqa risaytawañtaqkama p'uktaki kicharin ch'uspitaraq chayman yaykupun ñin. Chay ch'uspillapi ajayunchik purin, chanta wichq'aykuptin kallpayki wañurqapun, puñuylla atipasunki ñin. Utqhayllata wiraykita jurqhurparisunki ñin, mana riparakuqjinallata punku jutk'una ruwarpawanchik, ñin ari.

Chaymantaqa juk awichu ruwasqa ñin. Sara rathuq laqha laqhata llusqisqa ñin, kunan awichu jatun pampa kasqa, machitinwantaq waqtachkasqa. Qharisiriqa jaqaymanta jina sut'iyaytaqa qharisirimuchkasqa, mana awichuta waqtaspa riparasqachu. Awichu: imaraykutaq tukuy kallpay wañurqapuchkawan? ñispa ñikuchkasqa. Qharisirilla qharisiripachkasqaña ñin, ajayuntapis p'uktakimanña wichq'aykusqa, puñuylla wañurpachichkarqaña. Chayllaman warmin chayaykamusqa, paytaq qharisirita pantarpachisqa. Warminman ajinata willasqa: kay ima narqkunichus manapuni kallpay kapuwanchu, allintapuni wañurqapun, paytaq ñisqa: chanta kunan ima kay jina sut'iyaytari jap'isunkiman

Awichu sara rathuchkaptin qharisiri watiqachkasqa

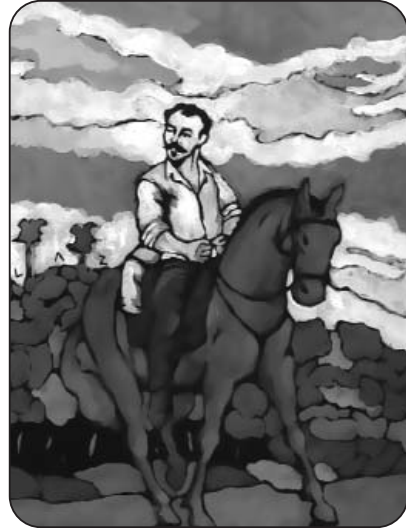
karqa? Imanakunichus ari, manapuni kallpay kanchu ruwachkallarqani. Chayllaman qhari-warmi qhawarisqanku ñin, qharisirilla kasqa, kawallunman llusqiytawan ripusqa, sut'iyarpachikusqa.

Kawallunpiqa chinkaykapusqa mana uyanta rikusqankuchu. Unayqa achkhata qharisiri puriq kasqa. Kayta puriq ñin, mamayqa, chayta ch'isi kaptiña manaña runaqa puriqchu kanku, ya **jchilin, chilin, chilin, chilin!** chalan uyariq kanku. Jatun kawallunpi **japhutun, japhutun!** tukuy jaqay Sarkupampatapis puriq.

*Mana runawan jap'ichikunanpaq
Qharisiri ayqichkan*

Kaynintinpi wañuchiq qharisiri ñin. Chay wirata jurqhuptinqa wixsanayanwanjinalla kaq kanku ñin, wakintaqa allinta jurqhurpan chayqa kikinpi wañurpan ñin. Wakintaqri chay yana uwijata ch'uskirpanku, chaymanta mana wañunanpaq wiranwantaq chay jutk'uman junt'aykuchipunku. Ichaqa mana rikunku chayqa wañupunku. Chay chiqan muyupi q'umirlla q'uyujinalla wixsapi qhipakuq kasqa.

Qharisiri juchanta pampachaspa purin.

Ñawpa runaqa manaña tuta tutaqa sapan puriykachaqchu kanku, imaptinchus qharisiriña chay phanitaqa llusqsimuq kasqa.

LLAMK'ANAPAQ

I. Kay simikunamanta jukta akllay, mayqin astawan chiqa kasqanta rimayman junt'achiy.

1. Qharisiri puriq kasqa.

- a) Sut'iyayta
- b) Sukhayayta
- c) Tutata

2. Qharisiriqa jatun puriq.

- a) Mana uyan rikhukunanpaq.
- b) Mana uyanta inti ruphananpaq.
- c) Warmikunata napaykunanpaq.

3. Payqa watiqachkan ñak'anapaq kallpaykitaq wañupullantaq.

- a) Chiqan risarqun
- b) Uray umayuqta risarqun
- c) Iskay kuti risarqun

4. Runa puñuspa kaptinña chaywan mana rikhuchikuspa chinkan.

- a) Sunqunta urqhun
- a) Jayaqinta urqhurpan
- a) Wiranta jurqhukapun

5. ñin: qharisiriwan ñak'achikun jutk'uman junt'achipuna.

- a) Yana allqu wiranwan
- b) Yana waka wiranwan
- c) Yana uwija wiranwan

II. Sapa siq'i chay imaynachus uyarinkun chaywan t'inkinachiy.

Chilin

T'uk

Japhutin

III. Imayna uywakuna kay "sonidos onomatopéyicos" ñisqata ruwanku.

K'anka: **ququruqu** ñin.

Wallpa:

Chillwi:

Wallata (ganso):

Waka:

Kawallu:

Imapaqtaq kay ruwasqay

Kawsaninchikman jina yachaykuna kanan tiyan, imaynatataq tatakuna uywawarqanchik, yachachiwarqanchik, mana pantanapaq astawan qhipata k'amiwaq kanchik, qhichwata yachaspaña rimayta, kunanqa ñawiriytañataq yachachina, mana chayllapi qhipakunmanchu, yachaqukuqkuna yachaywasipi kay “*leyendas*” ñisqata, willaykuna uyarispa, apaykachaspaña, paykuna wakkunata tapuyqachaspa pellanankupaq chanta qillqanankupaq ima astawan kallpacharina.

Tukuychanapaq

Tukuchinapaqña, yachakuqkunata yachaywasipipis, juch'uy llaqtakunapipis, sumaqta umallichina, chantapis Qhuchapampa jatun llaqtapi, qhichwapi qillqayta chay (*mitos, ritos, leyendas*) ñisqakunata sapa llaqtamanta, chanta wakinman riqsichinankupaq, ñawirinankupaq, astawan yachakuyta munaspa, yachakunallankutaq tiyan. Mana rimayllapiñachu yachaykuna, may chhika watatañachus jina qhipakurqa kunankamataq riqsikullanpuni, uyarikullanpunitaq. Tatakuna wawakunaman willaq kanku, yachachiq kanku. Chanta juk chhikamanta juk chhika chinkapuyta munachkan, manataq jina kananchu tiyan. Ñuqanchik tukuy yachayta, pallayta, thawiyta jatun tatakuna tapuykachaspa qallarinchik tiyan. Kunanqa wawakuna karu qhawanapiqa chay jawamanta “*película de terror*” ñisqata qhawanku manataq manchachikuspa, imaynatachus runa wañuchinku, ñak'anku yawartataq suruqta rikuchkanku, tukuy chaytaqa umanpi jap'iykapuchkanku, yachakuchkanku, manataq pipis mana qhawaychu ñinkuchu, ¿imarayku chaykunata qhawanki ñispallapis mana wawakunata tapunkuchu? Chaypiqa mana sumaq yachaykunatachu wawakunapaq saqirachkanku, riqsichkanku. Kay Qullasuyunchikpi k'acha willaykuna tiyapuwanchik, manataq wakin wawa riqsikapuchkankuñachu. Chaypaptaq ayllu ukhumanta pacha qhichwanchikpi rimarina kachun, wawakunata riqsichispa astawantaq waqaychanankupaq, muq'irichinapaq

astawan willaykunamanta yachayta munaspa, sunqucharispa imaynachus ñawpa kawsay karqa, wak qhawaywantaq ñuqanchikpaq (*ritos, leyendas*) ñisqa kachkanku. Imaptinchus “*globalización*” ñisqawan jatun ch’ampanakuna chayamuchkawanchik (*pérdida de valores y principios*) ñisqa, chayraykuktaq wakin wawa mana qhichwanchikta riqsikapuchkankuñachu, manataq yachakuyta munankuchu, p’inqakuspataq kastilla simillapiña rimarinku.

Q’uwa ruwayqa, mana ima saqra, millay unquy jap’inawanchikpaq, sapa killa Pachamamaman juk jatun yupaychawan jaywakunchik, chakra patapis, chanta llaqtakunapipis, kunankama chay yachaykunata apaykachachkallanchikpuni. Qharisiri willaypi riqsichichkawanchik, imaynataq runa juchanta pampachayta munaspa ñak’aspa tutan purin. Kaypitaq juk yachayta saqiwanichik, sumaqta kawsaspa runapuranchikwan manataq juchasapa kaspas, ajinamanta mana anchata tata apuwan k’amichikunapaq astawan chaniyuq, yupaychay ñuqanchik ukhu kanan tiyan.

Ñawirisqa p’anqakuna

Quiroz Villaroel, Alfredo. *Gramática quechua. 2da Ed. Ed. Impresores Colorgraf Rodríguez. Cochabamba. Bolivia. 2009.*

Quiroz Villaroel, Alfredo. *Iskay simipi simipirwa. Cochabamba. Bolivia. 2010*

Teran de Dick, Alicia. *Tarpu. 2da Ed. Ed. Serrano. Cochabamba-Bolivia. 1996.*

Rocha, Wilma, Viviana, Flores Montoya Abraham. *RunaSiminchik Tomo I. 1ra Ed. Ed. Kipus. Cochabamba. Bolivia. 2010.*

Estermann, Joseff. *Cuadernos interculturales Caminar: El “vivir bien” entre Ideal realidad” N12 Septiembre. Cochabamba. Bolivia. 2010.*

Estudiantes del diplomado 1. *Imaynata qhichwapi ñawikunanchikpaq. Iversión.*

En producción de textos en quechua. Qhuchapampa. Qullasuyu.2009. Estudiantes del diplomado 2 Qhichwa simiq rimaynin. 2da 3ra versión. Qhuchapampa.

En producción de textos en quechua. Qhuchapampa. Qullasuyu.2010. Estudiantes del diplomado 3 Qhichwa simiq rimaynin. 2da 3ra versión. Qhuchapampa.

En producción de textos en quechua. Qhuchapampa. Qullasuyu.2010.

Website

Segovia, V. Jose: “Agosto: Mes de la Pachamama. (online) 20 de mayo de 2011. <http://es.wiserearth.org/resource/view/4e041604c65c3ec2722954c942d091a5>

El progreso en las comunidades andinas (online) 20 de mayo de 2011.

<http://www.monografias.com/trabajos57/culturas-bolivia/culturas-bolivia2.shtml>

Ofrenda a la madre tierra – Pachamama (online) 20 de mayo de 2011. http://www.revistavida.cl/index.php?option=com_content&view=article&id=180:agosto-mes-de-la-pachamama&catid=5:cosmovisincentral&Itemid=100020

Ñawpa ñiyykunamanta (Creencias)

Qillqaq: Gricelda Colque Andia

1. Qallariynin – *Introducción*

Kay Qhichwa yachakuy ukhupiq, maypichus ñawpa tatakuna, mamakuna ima, ñawpa ñiyykunamanta rimarispas kaq kanku, chaykunatataq, juk ruk'awitajina, wawakunaman kawsayninkupi puriyta yachachinankupaq apaykachaq kanku.

Chayrayku, wak runamasiyman riqsichinaypaq, ñawpa ñiyykunata pallarispas qarqani, jinamantataq, ichapis kay kawsayninchik ukhuman k'askachisunman, chaywantaq allin kawsayta mask'asunman. Kay qillqa ukhupi imaymana yuyaymanta sut'incharini, chaykunataq kayjinamanta kachkan:

Juk kaqpi, imapaqchus kay yachaykuna kasqanta, pipaqchus, jayk'aqchus apaykachakusqanmanta sut'incharichkan. Qhipanpitaq, ñawpa ñiyykunapta yuyaychayninta riqsichispallataq kachkan. Chaymanta, imapaqchus, pipaqchus pallasqa, qillqasqa kasqanta riqsirichispa kachkan.

Chaymantataq, ñanchay qhatiyinmanta puriynta willaspa kachkan, imaynamantachus, imaynatachus pallakusqanmanta, qillqayninmanta, imakunawanchus tariyninta yanapakuspa karqa chaymanta. Kay kaqpitaq, yachachiykunap yuyayninmanta qillqaykunawan sut'inchaspa kachkan, sapa ñiq yuyayninmanta kallpachasqa sut'inchasqa ima kachkan.

Kaypa qhipantataq, may kitipichus kay ñawpa iñiykuna pallakuspa karqa, qhawarispa imaymana kawsayninta, kitinta wakkunatawan ima rikuchispa kachkan. Jinallamantataq, sut'imanta iñiy pallasqakuna qillqasqa kachkan, chaymanta imatachus ñiyta munasqanmanta ima.

Tukuychayninpitaq, kay llamk'ay pallasqamanta jamut'ariynin, yuyaykunanmanta ima qillqasqa kachkan. Chay ukhullapitaq, yachaywasikunapiqa yachakuqkunapaq, juk yanapayjina apaykachakuspa kanman, paykuna kikillanmantaq aswan sunquwan wak ñawpa iñiykunata mask'arispá, riqsichinankupaq wak yachakuq masinkuman, wak ñawpa iñiykunamanta p'anqata puquchillankumantaq.

2. Imapaqtaq kay yachaykuna - *Justificación.*

Tukuy jatun, juch'uy llaqtakunaqa, imaymana yachayniyuq, ruwayniyuq, willayniyuq kanku, chay unay pachata qhawarispaqa, llaqtakunapi tatakuna, mamakunaqa, astawan wawakunaman chay yachaykunataqa riqsirichiq kanku, kunan pachapitaq, pisimanta pisi chay yachaykuna, willaykuna imaqa qunqasqa qhipaman saqipuspa kachkanchik, imaptinchus wawakunaqa chay *tecnología* ñisqawan aswan tinkunasqa kachkanku.

Chaymanjinataq, imaynamantachus kay musuq kamachiymanjina yachay ukhupiqá 70 ñisqapi, qillqarisqa kachkan, imaynamantachus kitikunamanta yachayninwan yachaykunata qallarina kasqanta, chaytaq ñiy munan, kitinchikmantaraq kawsayninta, yachayninta ima yachana kachkan, chaywantaq kitinchikpa kawsayninta yachaqaykunanta ima kawsarichinallapaqpuni.

Ajinamanta kay Takachi ayllupiqá, unay pachamanta kunankamapis, kay yachaykunata simillapi willanakuspa apaykachakun, ñawpa tatakunamanta, tatakunaman, tatakunataq wawankuman kunankama willanakuspa kachkanku, chaytaq kunan p'unchawkunapipis juk yachay jina apaykachakun, imaptinchus mamakuna tatakunaqa, kay ñawpa

iñiykunata wawakunamanqa riqsichispallapuni kachkanku. Chayrayku chay ayllupi wawakunaqa chay yuyaykunawan kawsayninkupi purinku, jinamanta paykunataq, tata mama kaspaqa, wawakunankuman willallanqankutaq.

Tata *Agapoqa*, kay ñawpa iñiykunata yachasqanmanjina, ñiq: “wallpata mana jayk’aqpis suwakunachu, imaptinchus sapa phurumanta manu kanchik ñinku” ajinata ñispa k’amiyninman k’askachiq, chayrayku uyarikuq wawaqa mana jayk’aspis wallpataqa suwakunchu.

Kayta qhawarispaqa, sinchi munaywan qillqayninta qillqarina kachkan, imaptinchus, qillqasqata jurqhuspaqa, yachaywasipi yachakuqkunamanqa riqsirichispa kasunchik, chantapis, mana chay yachayllatachu, aswanqa qhichwa simitapis apaykachallaspataq kanqanku, imaynamantachus unay pachapiqa, kay kitipiqa imaymana ñawpa iñiykunata rimakuq, chaytaq pisimanta pisi qunqayman churakuspa kachkan, ajinamantataq mana qunqaypi qhipakunanpaqtaq, p’anqata puquchispa, allinmanta wawakunapis riqsispa kay ñawpa iñiykunata kankuman.

Ajinallamantataq, chayta yachaspaqa, yachakuqkunapis wak yachaykunata jatun tatakunata tapurispas p’anqakunata paqarichinkuman, chay llamk’aytaq aswan kallpachasqa apaykachasqa ima qhichwa simipi kanman, ajinamantataq yachakuqkunaqa kitiñpa ñawpa iñinkunanta riqsiyta chaninchayta ima qallarinkuman.

3. Ñawpa iñiykunap riqsiyninmanta - *Creencias*

Kay yachay pallaypiqa, riqsichispa kachkani, imaynamantachus unay pachamanta kay Takachi ayllupiqa kay ñawpa iñiykunata allinmanta kawsayninkupi apaykachanankupaq, kuraq runaqa, wawakunaman riqsichiq kanku.

Chay yuyaykunaqa, sinchita rimarikuq, chantapis sinchimanta uyarikuspa kaq. Chayraykutaq chay unay pachamanta wawakunaqa, mana pantasqa yuyayniyuq wiñanaykupaq chay yachaykunata sumaqmata jap'iqaq kayku.

Chay qhichwa ñawpa iñiykunataq, sinchimanta mamaypa jatun maman apaykachaqa, mamaytaq kunankamapis rimarisparaqa kachkan, tapuriptiytaq, payqa jatun mamay ñuqatapis ajinamanta ñiwaq, ñiwayku. Chaytataq allinmanta qhawaspaga chay ñisqanmanjina tinkuchiqa kayku.

Chay qhichwa ñawpa iñiykunata, kay Qhuchapampa llaqtapiqa, aswan Wallipi kawsakuqkunataqa kikillanmantataq uyarispa kani, ñisqankumanjinataq kikillanmantataq junt'akun.

4. Munaynin – *Objetivos*

Jatun munaynin (General)

- Yachaywasikunapi chay yachaykunawan, ruwaykunawan, willaykunawan yachayninchikta qallarinaqa, aswanpis Qhichwa siminchikta ñawpaqman kallpachasqata yachaywasikunamantapacha purichinaqa, yachaykunata, ruwaykunata, willaykunata ima Takachi ayllumanta chaninchana.

Juch'uy munaynin (Específicos)

- Ñawpa iñiykunata, rimayllapi yachaywasipi yachaqaqkuna, ayllumanta yupaychachunku.
- Kay qillqasqa puquykunamanta qallarispaga, wak yachay puquykunata paqarichimunaqa, ajinamantataq yachakuqkunaqa qillqa puquyninkutapis wiñachillankumantataq.

5. Ñanchay qhatiy - Metodología

Kay llamk'ay chaninchasqa, allin qhawaspa apaykachasqa kananpaqqa allinmanta chay llamk'ayqa ruwasqa kanan tiyan, chaypaqtaq kasqanmanjina churasqa kachkan.

Ñawpaqtaqa, kay ñawpa iñiykunata pallanaypaqqa, runamasiman chimpanrispa tapurispas ima karqani, paykuna imaynamantachus chay iñiykunata apaykachaspa kanku: kasqanmanjina, willayniymanjina. Chantapis, imapaqtaq, pikunataq, jayk'aqtaq maypitaq ima apaykachakuspa kasqanmanta. Chaymantaqa, tukuy chay ñawpa iñiykunata qhawarispas, allin llamk'aykunata chiqan qillqaynin ukhupiqas paqarichisqa karqa.

Ajinamanta, kay ñawpa iñiykunata pallanapaqqa, juch'uy wayrasimiwan yanapachikuspa karqani, chaymanjinataq allin qillqayninman tikrarqani.

Tukuychanapaqtaq, p'anqakunata tapurikuspa wakkunap rimayninwanpis, yanapayninwanpis, kay llamk'ayqa allinchasqa kachkan.

6. Yachachiykunap yuyaynin - Marco conceptual

Unay pachapiqa, jatun tatakuna, mamakuna, wawakunamanqa allin yachaykunata sumaqninmanta kawsanankupaq yacharichik kanku; chaytaq mana runa ukhullapichu karqa, aswanqa pachapi kawsaqkunawan. Chaymanjinataq, runaqa kawsayninkuta wiñarichiq kanku. Chantapis, imakunachus pachapi kasqanta yupaychaspa. Chaymanjina, kunanpis kawsayninchikta chayman rikch'asqata tikrarichina tiyan.

Chayman jinataq tata *Fernando Huanakuni*, "Allin Kawsaypaq" p'anqanpiqa, *Cosmivisión* ñisqamanta rimarin:

*“Los abuelos y las abuelas de los pueblos ancestrales, hicieron florecer la cultura de la vida inspirados en la expresión del multiverso, donde todo está conectado, interrelacionado, nada está fuera, sino por el contrario, “todo es parte de ...”; la armonía y equilibrio de **uno** y del **todo** es importante para la comunidad” (Huanacuni 2010:27).*

Kay qillqaymanjinaqa, unay pachamantapacha jatun tatakunap mamakunap kawsayninta riqsirichichkawanchik, imaynamantachus paykunaqa yachayninkuta t'ikarichisqankumanta, pachawan allin kawsasqankumanta, imaptinchus tukuy ima pachapi tarikuqqa, kawsayniyuq kasqanrayku.

Ajinallamantataq, kay ñawpa iñiykunawanpis jatun tatakuna mamakuna, chay ñisqanmanjina jamut'arispas kawsayninkuta thatkirichiq kasqanmanta, tukuy ima pachapi kasqanta yupaycharispa kanku.

Chantapis tata *Fernado* ajinamanta ayllup yachayninmanta qillqarillasqataq:

Es importante saber quienes somos. Como afirma el pueblo aymará, “debemos reconocernos, esclarecer nuestras raíces, recuperar nuestra identidad cultural de herencia ancestral, fortalecerla y mantenerla; ya que un pueblo sin identidad es un pueblo sin conciencia y por tanto un pueblo explotado o que fácilmente se deja explotar. (Huanacuni 2010:28).

Kay qillqaymanjinaqa, allinmanta sut'inchaspa kachkan, imaynatachus ñuqanchik kawsayninchikta, maymantachus kanchik chayta, mana qunqayman saqinapaq, aswanri yachaykunanchikta, kawsayninchikta t'ikarichina, kallpachana kasqanmanta, mana chayjinamanta purisunchik chayqa, pi runallapis muchuchiwasunman.

Ajinallamantataq tata *Fernado*, qillqasqa p'anqanpi ñillantaq:

El retornar a nuestra identidad no implica un retroceso, significa recuperar la memoria y la historia en el tiempo presente para proyectarnos hacia el futuro; pues seguir caminos ajenos o repetidores de lo que otros siguen, lleva a una constante frustración, como ha sido hasta ahora, para las comunidades ancestrales. (Huanacuni 2010:28).

Kay ñawirisqamanjina, unay pacha kawsaytaqa mana qunqaypichu saqina kachkan, astawanqa wiñarichina tiyan, chaytaq mana ñuqanchikta qhipaman kutichiwasunchu; chay unay pacha kawsayta kallpachasunman chayqa, astawan allin puriyinchikqa kanman, manataq pipis muchuchillawasunmanchu.

Musuq *Constitución Política del Estado* ñisqapi educación ukhupi artículo 78, iskay, kimsa yupayninpi ñichkan:

I yupay:

“La educación es intracultural, intercultural y plurilingüe en todo el sistema educativo” (Constitución Política del Estado 2008:45)

Chayqa ñiyta munawanchik, imaynamantachus sapa jukraq allinmanta kawsayninta riqsinakunanraq tiyan, sapa juk kawsayninpi chaninchasqa kananpaq, ajinallamantataq imaymana simita chiqanchikmanjina riqsispa rimarinapaq, manataq kastilla simillawan qhipakunapaq.

II yupay: chaytaq ajinamanta ñillawachkanchiktaq:

“El sistema educativo se fundamental en una educación abierta, humanística científica, técnica y tecnológica, productiva, territorial, teórica y práctica, liberadora y revolucionaria, crítica y solidaria” (Constitución Política del Estado 2008:45)

Kay qillqaymanjinaqa, yachakuqkunaqa yachayta jap'iqachkaspaqa, mana yachachiqlata suyananchu kachkan, aswanpis imaymanamanta ruway ukhupi llamk'arispa kanallantaq tiyan, yachayninkuta paqarichispa, jamut'arispa ima, mana yachachiqpa ñillasqanwanchu qhipakunanku tiyan.

Ajinallamantataq, musuq yachay kamachiypi 070 – *Avelino Siñani, Elizardo Perez, Bases, Fines y Objetivos de la Educación* ñisqapiqa, pusaq yupayninpiqa, ajinamanta qillqasqa kachkan.

8. *“Es intracultural, intercultural y plurilingue en todo el sistema educativo. Desde el potenciamiento de los saberes, conocimientos e idiomas de las naciones y pueblos indígena originario campesinos, las comunidades interculturales y afrobolivianas, promueve la interrelación y convivencia en igualdad de oportunidades para todas y todos, a través de la valoración y respeto recíproco entre culturas” (Gaceta Oficial del Estado Plurinacional de Bolivia: 3)*

Kay qillqasqata ñawirisqamanjinaqa, kay yachay kamachiypis, kay llamk'ay yachay puriytaqa allinmanta kallpachallachkantaq, kawsayninchikmantapacha yachakuna, chaninchana kachkan, ajinallamantataq rimaytapis, chiqanmanjina, kitinchikmanjina rimarinallataq kachkan.

Kay yachay pallaykunawanqa, kay kamachiypa junt'ayninpi qallarisa kachkanman.

Jinallamantataq kay yachay kamachiq p'anqapi, chunka jukniyuq yupayninpi ñichkan:

11. *“Es educación de la vida y en la vida, para Vivir Bien. Desarrolla una formación integral que promueve la realización de la identidad, afectividad, espiritualidad y subjetividad de las personas y comunidades; es vivir en*

armonía con la Madre Tierra y en comunidad entre los seres humanos". (Gaceta Oficial del Estado Plurinacional de Bolivia: 4)

Kay qillqasqamanjina junt'ayta munaspaqa, kawsayninchik ukhupi, kitinchikpa imaymana ñawpa yachaykunanwan wiñana kachkan, allinmanta imachus kitip muyuyninpi kasqanwan: runapurawan, ayllukunawan, mallkikunawan, uywakunawan, urqkunawan, yakuwan, wakkunapiwan.

Ajinamanta, kay yuyay qillqayninpi kay ñawpa iñiykunamanta rikuchillantaq, chay yachayninmanjina purispa, Pachamamawanpis allin kawsayta taripasunman.

7. May kitipi llamk'akuchkan - Marco referencial

Taripakuynin:

Takachi aylluqa Qhuchapampa Ilaqtapi, *Provincia* Punatapi tarikuspa kachkan. Takachi aylluqa, tawakaq *sección municipal* ñisqajina paqarispa kasqa, juk kamachiq Qhapaq Intiraymi killapi, phichqa p'unchaw waranqa jisq'un pachak phichqa chunkayuq watapi, chaytataq Tata *Hernán Siles Suazo*, chay pachapi, Bolivia suyumanta kuraq kamachiq kamachispa kasqa.

Takachi aylluqa mana ancha chirichu, manataq ancha k'ajachu, para killakunapitaq q'umir q'umirlla pampaqa rikhurin. Takachip qayllayninpiqa, kay kitikuna tarikuspa kachkan: *Villa Rivero*, *Villa Gualberto Villarroel*, Punata, K'uchu *Muela*, wak juch'uy kitikunapiwan.

Takachip Sutinmanta

Takachi aylluqa, chay sutiwan qhipakuspa kasqa imaptinchus chay chiqanpiqa sinchimanta "Tara" mallkikuna wiñaq kasqa, chay tarap mujuntaq uwija qarata llamp'uchanapaq kasqa. Chantapis Takachimanta runataqa, chay sutinrayku "mich'a runa" ñiq kasqanku.

Takachi ayllup simin

Kay chiqanmanta runaqa qhichwa kawsayniyuq kanku. Kay Takachi chiqanpiqa, iskay simita rimarispas kanku, jatun tatakuna, jatun mamakuna, chantapis tatakuna mamakuna imaqa, astawan qhichwa simita rimarispas kanku, sipaskuna, waynakuna, wawakunataqri aswan kastilla simita rimarispas kanku.

Takachimanta runap kawsaynin

Takachi aylluqa, mana ancha chirichu manataq ancha k'aja kitichu, kay chiqanpi runaqa chakra patapi llamk'aywan kawsanku. Jallp'anqa pampa pampalla kachkan, chayraykutaq kay kitipiqas riwu, sara, papa, arwija ima aswanta puqun, chantapis q'umir puquykunatapis puquchillankutaq.

Kay tarpusqa puquytaqa, paykunallapaqtaq puquchispa kanku, kuraq puquykunataq, Punatap ranqhana kanchanman ranqhaq Atichaw p'unchawta apanku. Tarpusqa jallp'a puqunanpaqqa, para killata runaqa suyan, chantapis, larq'anta pisi yaku qarpanapaq wakins p'unchawlla chayamun, chaywanpis pisimanta pisi puquchillankutaq. Warmikunaqa, astawan wakata, uwijata michiq llusinku, chay patapitaq, imaymana p'achata t'ipaspa kanku. Unay pachapiqa warmikunaqa allinmanta phulluta, punchuta, llikllata, chumpita, kutamata, wakkunatawan awariq karqanku, kunan pachapitaq pisillataña ruwanku, wakins warmillaña awarispas kanku, chaytaq pisimanta pisi kay yachayta qunqayman churaspa kachkanku.

Takachi llaqtap ukhunmanta

Takachi ayllupi, sapa wasiqa k'anchayniyuq, yakuyuq ima, ichaqa mana ch'ichi yaku jallp'a ukhunta puriq kanchu. Chantapis, imaymana wayrasimi, karu qhawanapis, karu rimanapis, kay kitipi llusqsimullantaq.

Ajinallamantataq, juch'uy jampiywas *“Posta Sanitaria Tacachi”* ñisqa sutiyuq kallantaq, chaymantaq runaqa mana walliq kaspa chimpanin.

Kay Takachi kitipiqa juk yachaywasi “Takachi” sutiyaqllataq tiyan, chaymantaq juch’uy wawakuna ch’imparispa kanku. Kay yachaywasipa, ñawpaq kaq ñiqikunallawan llamk’arispá kachkan, chay ñiyta munan: yachay qallariymanta, suqta ñiqikama.

Iñiy kawsay

Kay chiqanpi runaqa, imaymana iñiyipi iñinku, Pachamamapi, Apu tatakunapi ima, chaytaq karnawalpi, musuq wata raymipi, Jatun rayminkupi “Tata *San Miguel*” ñisqapi ima rikukun.

Tata *San Miguel* ñisqap rayminqa watan watan ruwakuspa kachkan, chaytaq iskay p’unchaw Pawqar wara killapi (2 de Octubre) ruwakuspa kanku.

8. Yachaykunata jap’iqasqa - *Sistematización de conocimientos*

Chaypaqqa, kay ñawpa iñiykunamanta, yachayninkuta ajinamanta pallaspa karqani:

ÑAWPA IÑIYKUNA - *CREENCIAS*

Runap puriyinpi jark’anamanta. Kay iñiykunataqa tata *Benito R. O. mama Celia A. F.* ima willarinku.

- Maymanpis ch’usachkaspa atuqwan tinkunchik chayqa, mana allinchi riwasunchik ñinku, chay uywaqa ukhu (mana chayri ukhuchawanchik).
- Warmi unquq kaspaqa, mana t’ipananchu tiyan, imaptinchus wawanpa kunkanqa puputiwan (*cordon umbilical*) mayt’ukunman.
- Millay q’apayta mutkhispaqa mana maymanpis thuqaranachu, mikhuna wayk’usqanchikqa, mana allin misk’ichu kanman.
- Tuta mana manuta jaywanachu, ukhuchakunchik, manataq junt’ayta atinchikchu, ñinku.

- Yawarmasi ukhupi, wawqikuna sinchita maqanakunku, jap'inakunku, k'aminakunku, chhuqunakunku ima chayqa, jatun chuwapi tukuyninkuta jukllapi mana maqanakunankupaq, k'aminakunankupaq imaqa mikhuchina kasqa.
- Runtuta wullisillunchikman churanchik chayqa, ukhuchakunchik, mana mayk'aqpis ñuqanchikwan qullqi sayanchu.
- Tuta mana ñaqch'akunachu, wañuyta waqyanchik ñinku.
- Warmiqa, umanta ñaqch'akuspaqa, mana chukchanta pampaman t'akanachu tiyan, imaptinchus jamp'atu chay chukchanwan thapachakunman, chay warmitataq uman nananman.
- Chakinchikta ruphaypi quñinanpaq jap'inchik chayqa, qhillaman kutipunchik.
- Wiksayuq warmiqa mana q'aytu muruq'uta khiwinanchu tiyan, wawap chakin mayt'ukunman.
- P'achanchikta ruphaypi ch'akichinchik chayqa, mana imatapis ruwayta atinchikchu, qhillakuspalla kanchik.
- Ch'isinpi mana wasita pichanachu, wakchayanchik, ñinku.
- Warmi wawa chukchanta simp'akuspa puchullanpuni chayqa, kuraq runawan sawakunqa ñinku.
- Ninrinchik k'ajariptinqa, ¿picha wasaymanta k'amipuchkawan? ñinchik, chaypaqtaqri chukchanchikta khanikuna.
- Tuta puñuchkaspach'apaq ch'apaq ñispa mikhurakunchik chayqa, mayqin wawqimasinchiktataq mikhuchkankiri, ñinku (mana chayqa qaylla wawqinchik wañupunanpaq ñinku).
- Wawata mana iskay wisllawan mikhuchinachu, jatunyaspa iskay warmiyuq kanqa, ñinku.

- Wawata mana paylawan k'umpunachu, mana wiñayta atinqachu, ñinku.
- Wawata umanman mana mankawan k'umpuykunachu, mana wiñayta atinqachu, ñinku.
- Wasiykimanta llusiykamuchkaspa, ñawpaq ñawpaqta warmiwan tinkukunki chayqa, ama riyñachu, mana allinchu risunqa ñinku.
- Wasinchikmanta maymanpis ch'usachkaspa qhariwan ñawpaq ñawpaqta tinkukuptinchikqa sumaq riwasun, rinalla ñispa rimarikunku.
- Wawaman mana jatun chuwapi mikhunata qaranachu, jatunyaspa iskay warmiyuq kanqa, ñinku.
- Suwa runa uwijata suwachkaspa jap'ichikun chayqa, uwijajina t'akakuspa wañunqa ñinku.
- Uña wawata mana ñaqch'anachu, raku kiruyuq kanqa, ñinku.
- Ñan puriypi maymanpis richkaspa lluq'i chakinchikta jayt'aykunchik chayqa, sumaq riwasun, ñinku.
- Ñan puriypi maymanpis richkaspa paña chakinchikta jayt'akuspaqa manaña rinachu, imaptinchus chay chakiqa mana allin rinawanchikta willawanchik.
- Wawaman mana khuchi tulluta ch'unqachinachu, jatunyaspa khuchi runa kanqa ñinku.
- Warmi yawar puriyniyuq kachkaspaqa, juk paqariq wawachata qhawaykuptinqa, t'isichanqa, ñispa mamaqa umachakun.
- Ukhunchikpi usa rikhuriptinqa ¿imamantachus llakikusaq? ñispa t'ukurinku.

Chay ñisqankumanjina, chay yuyaypi kawsanku, chayraykutaq jina kasqanta ñinku. Chayrayku kay ñiñkunata rimarispa, mamakuna tatakunaqa, wawakunap kawsayninta purichinku, chayta jap'iqaspataq wawakunaqa chay yuyayniyuq, chay yupaychayniyuq kawsanku.

Pachap yupaychaynin

- Mana killawañuy p'unchawtaqa p'achanchiktaqa t'aqsanachu, imaptinchus p'achanchikqa jutk'ukapun.
- Mana k'uychita ruk'ananchikwan chimpunachu, imaptinchus chay ruk'ananchik urmapunman.

Pachata qhawarispa, chakra runaqa kay k'amiyta wawqimasinkunaman riqsichin, mana yupaychasunman chayqa, Pachamama phiñakuspa saqra kawsayta chayachimuwusunman, chayrayku tukuy wawqimasiqa chay yuyaywan kawsanku, imallatapis mana ruwallankumanchu.

Puquykunap aymurayninpi jark'aynin

- Papata allachkaspaqa, mana q'allunachu kasqa, imaptinchus allaqpata wasan utinman.
- Musuq papata wayk'unapaq mana q'allunachu, papa t'unarakunman.
- Wawayuq sarata tarpunchik chayqa, achkha mama sarakuna puqunqa ñinku.
- Saramanta riwumanta jank'ata pampapi rikuspaqa, mana sarunachu, sarunchik chayqa mana puqunñachu.

Aymuray pachapi, runaqa imaymana ñiñkunapi yuyaychakun, chayrayku aymuraqkunaqa chay yuyaymanjina tukuy puquykunankuta jark'anku: allaspa, mana chayqa tarpuspa, aymuraspa, wayk'uspa ima, mana imatapis q'allullankumanchu, manataq ninawan rughachinkumanchu, juk p'unchaw mana chayllapis wasinchikpi kanmanchu ñisqankurayku.

Kawsayninchikpi ruwaykunap yuyaynin

- Aqha wasipi qiru p'akikun chayqa, phiñanaku kanqa, ñinku.
- Mana t'antata wikch'unachu, imaptinchus Apu Tatap uyantapis wikch'uchkasunmanjina.
- Mikhunata mana sarunachu, sillunchik t'uqyaran, ñinku.
- Aqha wasipi mana phuchkanachu, phuchkanchik chayqa phiñanaku kanqapuni, ñinku.
- Q'ara awjata tarikuspaga mana juqharinachu, wakchayanchik ñinku.
- Mana pukyupi yaku ch'akinanpaga pukyumanta yakuta tutumawanpuni wisina.
- Punkupi mana tiyakunachu runap rimakunan kanchik, ñinku.
- Uchuta pimanpis quripa mana makinpi jaywanachu, qhipamanqa phiñanakunchikman.
- Q'ara awjata pillamanpis mañarinchik chayqa, chay runawan phiñanakunchik ñinku.
- Qullqita mana juq'u makiwan jap'inachu, qullqinchik yakujina ripun, ñinku.
- Qullqita tarikuspaga, t'antatapuni rantikuna, chaytataq yana allquman qurina kasqa ñinku.
- Pisi qullqita tarikuspaga mana juqharikunachu, unquytapis juqharikusunmanjina, ñinku.

Kawsayninchik ukhupi, runaqa mana imatapis runamasinchikman jaywallasunmanchu, ruwallasunmanchu, manataq imatapis juqharikusunmanchu, chayta ruwasunman chayqa, kay iñiykunap yuyayninmanjina tukusunman.

Uywakunap layqaynin

- Wasinchikpi, mana chayqa, may chiqanllapipis, chukuspa samarikuptinchik, juk urpi juwi uwi uwi! ñispa waqapayawaptinchikqa ¿ima p'unchawchus unquykusaqri?, ñinku.
- Mana uña allquta apaykachanachu, ruk'ananchikpa qaran t'iqqakun.
- Misita mana q'ipirikunachu, imaptinchus muqu wasa kanchik.
- Runtuta suwakunchik chayqa, runtu chhikan quritapis suwakusunmanjina, jatun juchata tarinchik.
- Wallpata mana suwakunachu, sapa phurumanta manu kanchik.
- Wilalita mana phurmuchinachu, wapak ñuñun phataran, ñinku.
- Tiluchi p'isqup wasinta mana p'akinachu, imaptinchus mana wasiyuq kanchik, ñinku.
- Sik'imira thapan wasinman yaykun chayqa, runa wañunanta yachan.
- Wasipi yana sik'imira rikhurin chayqa, pipis wañunanta yachakun.
- Ñanninta purichkaspa juk katari rikhuriwasun chayqa, wañuchinapuni kasqa, imaptinchus mana allin kawsaytachu apamuwanchik.
- Atuqta urqu wicharispá rikhusunchik chayqa, allin rinawanchikpaq kasqa.
- Juk p'unchaw wasi punkunchik jk'ik k'ik k'ik! ñispa kuyukuptinqa, piptataq nunan purichkanri ñispa tapurikunchik.
- Maymanpis ch'usachkaptiyki, karu ñawpaqniyki juk allqu akarpaptinqa sumaq riwasun, ñispa runaqa kusirikun.
- Juk p'unchaw chay p'isqu *testigo* ñisqa kusipayawaptinchikqa, ¿imamantataq phutiyniy kanqa?, ¿pitaq ima ñiwanqa?, ¿ima uywaychus wañunqa?, ñispa phutiylla runaqa purin.

- Sik'imirap qullunman mana jisp'aykunachu, manataq thuqaykunachu kasqa, imaptinchus sik'imiraqa qullu, phiñarikuspa jap'iqawanchik.

Pi runapis, maymanpis ch'usananpaqqa ñawpaqtataq qhipatataq qhawarikun, chaypi imatapis rikuspataq, jamut'arispá umacharikun, imaraykuchus wasi uywakuna, mana chayri, sallqa uywakunaqa paykunap ruwayninkupi, imaymana willayta rikuchiwanichik, chayrayku kay yuyaykunaqa runap yuyayninpi apaykachasqa kachkan.

Wañuyya qhawaynin

- Pillapis sapanmanta wañuchikuptinqa, mana Apu tatap uyanta rikhunchu.
- Wañusqa runapta siminpi quri kiru kanqa chayqa, jurqhuna kasqa, imaptinchus *condenakamunqa* ñinku.
- Tuta puñunapi, mana nuna ñit'inawanchikpaq, tikrasqa pullirawan qhatapuspa puñuna.
- Allqu pampata allan chayqa, runa wañunanta yachan.
- Tuta wasinchik chimpapi, jatun sach'api juku manchayta waqapayaptinqa, mayqin wawqinchiktaq wañupunqari, ñispa runaqa t'ukurinku.
- Ima juch'uy ñanllapipis pawichikunchik chayqa, pi yawarmasi ukhupi wañunanpaqchus ñinku.

Runa kawsayninpiqa, tutapis, p'unchawpis, imatapis rikuspa, uyarispa, paykunapura rimarinku, chay yuyay ukhupi kawsaq runa kasqankurayku, ichapis paykunaqa t'ukurispa llakiyllawan kay ruwaykunataqa ñawparinku.

Jatun p'unchawkunap yupaychaynin

- *Viernes Santo* p'unchawqa mana wiruta wirunachu, imaptinchus katarikunata wirunchik, ñinku.

- *Viernes Santo* p'unchawqa, mana aychata mikhunachu, imaptinchus jamp'atu aychata mikhuchkasunmanjina.

Chay ñisqankumanjina, tukuy chakra patapi kawsaq runaqa yupaychan, chay yuyay ukhupi kawsasqanmanjina. Chayraykutaq paykunaqa ima p'unchawpis, mana imatapis ruwallankumanchu.

9. Uyapuray ñawpa wakichiy llamk'anapaq - balance y propuestas

Kay llamk'ay pallasqaqa, yachaywasikunapiqa yachakuqkunapaq, juk yanapay nakunatajina apaykachakuspa kanman, juk yanapayjina kanman, paykuna kikillanmantaq aswan sunquwan wak ñawpa iñiykunata mask'arispas, wak ñawpa iñiykunamanta p'anqata puquchillankumantaq, mana chay yachay kawsayninmajinallachu llamk'aynin kanman, aswanqa qhichwa simita yachayninpi kallpachanapaq ima kanman.

Ñawirisqa p'anqakuna

Constitución Política del Estado 2008

Gaceta Oficial del Aestado Plurinacional de Bolivia 2010: Ley N° 070, Ley de Educación Avelino Siñani – Elizardo Perez.

Huanakuni Mamani, Fernando

Vivir Bien / Buen Vivir. Filosofía, políticas, estrategias y experiencias regionales. La Paz - Bolivia

MASK'ARIYKUNAMANTA

Qillqaq:

Aurora Quinteros Claros

San Isidro raymita riqsinachik

Qillqaq: Aurora Quinteros Claros

Qallarinapaq qillqa

Kay llamk'aypiqa *San Isidro* sutiyuq raymimanta riqsichinaypaq qillqasqa kachkan, ajinallataq maypichari kay raymi ruwakusqanmanta, imayna llaqtachus kasqanmanta, imaynata raymichasqankumanta ima, willarichkani.

Kay llamk'ayqa, qhichwa kawsaypa pacha qhawayninmajina kananpaqqa manaraq sumaqmanta tukuchisqaraqchu, astawanraq yachakipana kachkan, chaypaqtaq kuraq tatakunata, kuraq mamakunata tapurina kanqa, raymitapis juktawan qhawarinallataq kanqa.

Kay llamk'aypiqa mana raymi kasqallanmantachu riqsichiyta munani, manaqa imataq yuyaynin kachkan?, imatataq

yachachiwanchik?, imaptintaq ajinata raymichanku?, chaykunatapis sut'inchayta munallanitaq.

San Isidro Raymita Riqsinachik

Unay pachamantapacha qhichwa tatanchikkuna, mamanchikkunaqa yuyaysapa kasqankurayku, raymikunataqa ch'aki wata, paray wata kasqanmanjina, Pachamamaman jap'ichispa jatarichisqanku, chay raymikunapitaq chakrata puquchiyta, uywata mirachiyta yachasqankumanta riqsichiq kasqanku. Janaqpachapi kay pachapi yuyaychakusqankutapis aylluntin qutuchakuspa khuskamanta sullk'akunaman riqsichiqtaq, yachachiqtaq kasqanku. Yuyaychakusqaymanjina kay raymiwanqa aymuray pachata tukuchispa tarpuypacha qallarisqanta sut'imanta riqsichisqanku.

Ispañamanta runa chayamusqantawantaq qhichwa kawsayninchikmanqa wakjina yuyaykunataq sat'ikusqa, chayraykutaq raymita raymichaykunapis, wak'akunaman saqumaykunapis manaña kikinchi.

Jinapis qhichwa runap kawsaynin, yachaynin, rimaynin imaqa, manaraq wañusqachu, anchis sunch'u qhurajina kawsarimullanpuni. Chaytaq qhichwa runap chuki kawsayninta sut'inchan.

Maypitaq kay raymi ruwakun?

San Isidro raymitaqa, Quchapampa llaqtap jap'iyinpi, *provincia Tiraque* ñisqapi, Chapapani ayllupi sapa wata raymichayku. Aymuray killa kachkaptin, chunka phichqayuq, chunka suqtayuq p'unchaw yuyariyku. K'uychichaw, chantapis intichaw p'unchawpuni raymichayku.

Chapapani llaqtaqa, manchay k'acha llaqta, iwkaliptu sach'amanta aysarisqa, chakrakunap q'illuyayninwan, p'isqkunap takiyninwan, wayrap khuyuyinwan urqu chawpipi qurijina k'ajarichkan, ajinallataq iwkaliptu iwkaliptullaman q'aparichkan.

Kay llaqtachataqa iskay machula urqu qhawaq awqakunajina tuta p'unchaw qhawachkanku. Jukqa tata Junu sutiyuq intip llusqsimunan chiqanmanta qhawamuchkan, juktaq tata Tuti sutiyuq inti yaykuna chiqanpi sayachkan.

Chapapani ayllu q'uñi pachawayrayuq kasqanrayku, runaqa imaymana puquyta puquchinku: papata, sarata, jawasta, arwijata, riwuta, ranuta ima, tarpunku, misk'i puquykunamanta parlaspataq unay pachaqa rurasnupis sumaqta puquq, ñin, kunan pachapiqa, pacha wakjinayapusqanrayku pisillataña, wakinpallataña puqun. Jinapis kay qhipa watakunapi wakin runaqa mansana misk'i puquyta sumaqmanta puqurichichkankuña, chaytaq manchay allinta llaqtachaykuta t'ikarichin. Astawan pata jallp'akunapiqa chiri pachawayrayuq kasqankurayku, jawasta, uqata, ullukuta (lisasta), papata tarpunku, uywa mikhunanpaqpis awinata puquchinku. Astawan patapipunitaq llamata uywanku. Unaypacha wawallaraq kachkaptiy tataywan khuska chay Junu urqu chayniqmanta ichhuta t'iraspa apamuq kayku, chaywantaq wasiykuta wayllaq kanku. Kunanqa wasipis manaña ichhuwan wayllasqachu manaqa t'urumanta ruwasqa puka tijallawanña qhataykunku.

Uywakunamanta rimarisyataq, wakata, uwijata, khuchita, quwita, wallpata wak uywakunatawan uywayku. Wakintaqa p'achata, mana ayllupi puquq mikhunata rantinankupaq ranqhanku, wakintataq raymikunapi ñak'arquspa mikhunankupaq jallch'anku. Ajinallatataq ch'aki mikhunatapis pirwakunapi, -juktawan puqunankama jallch'ana-ñispa, waqaychanku. Chayraykutaq runaqa ch'aki pacha kaptinpis, yarqhay pacha kaptinpis, mana yarqhaymantaqa muchunkuchu.

San Isidro raymi rikhurisqanmanta

Isidro sutiyuq runaqa Ispaña llaqtamanta kasqa, payqa chunka phichqayuq p'unchaw aymuray killa kachkaptin waranqa pachak kimsa chunkayuq watapi wañupusqa. Kay runaqa, *Madrid* sutiyuq llaqtap qayllanpi juk qhapaq runapaq watarunajina llamk'aspa kawsakusqa. Payqa sapa p'unchaw manaraq llamk'ayta qallarichkaspa, allin

rinanta munaspataq iñiywasimanraq rispa apukunamanta, Pachamamamanta mañakamuq kasqa, ñin.

Chayta rikuspataq llamk'aq masikunanqa *patrón* ñisqa runaman willakusqanku, ajinata: *-Isidro*qa sapa p'unchaw llamk'ananman qhipallatapuni chayamun- ñisqanku. Ajinata ñiptinkutaq *patrón* runaqa karullamanta watiqaspa yachakipayta qallarisqa. Ajinata watiqaspataq juk p'unchaw *Isidro* sutiyuq runataqa iñiywasipi qunqurchakimanta mañakuchkaqta rikusqa, chayllapitaraq juk rikrayuq runa arawunta apachkasqantapis rikullasqataq, ñin. Wak kutitaraq, *patrón* runaqa chay rikrayuq runata llamk'achkaqtañataq rikullasqataq, ñispa ñin.

Astawan qhipaman *Isidro* runaqa, yuyayninpi kallpayuq kasqanrayku t'aqra pampapi yakuta p'uturichisqa, chayraykutaq *Madrid* sutiyuq llaqtamanta kaqkunaqa, atiyuniyuq kasqanta riqsichispa yupaychayta qallarisqanku, ñin.

Jinapis Chapapani llaqtapiqa phichqa ñawpa *hacienda* sutiyuq jallp'akuna kan, chay *patrón* runachari kay *San Isidro* raymitaqa qhichwakunap saqumanan wak'a patapi iñiywasita llut'achispa raymita rikhurichinman karqa. Kaymantaqa astawanraq yachakipana kachkan.

Imaynatataq raymichanku?

Wakin runaqa, ñuqayku jinallataq raymi chayamunanpaq killa kachaptin wakichikuyta qallarinku, ñawpaqtaqa, pisimanta pisi, tutallan manaqa p'unchawpis pacha kasqanmanjina sarata muchhanku, chaymantaqa kimsa p'unchawta yakupi chulluchinku, yakumanta llawch'iytawantaq iwkaliptu llullu laqhinta mast'aytawan chay pataman jich'aspa laylunwan qhataykuspa sara mallki p'utumunankama wiñarachinku, wiñarasaña kaptintaq ruphayman jurqhuspa ch'akichiytawan mulinuman apaspa jak'uchimunku.

Raymipaq juk qanchischawllaña kachkaptintaq sumaq q'illu aqhata manaqa kulli aqhata aqhanku. Kay kulli aqhataqa mana anchata upyayta munankuchu, -wiksata nanachikun- ñinku. Mamaypa willariwasqanmanjina, unay pachaqa mana saramantachu aqhaq kasqanku. Paykunaqa muk'umanta qhuchqurichkaq aqhata ruwaq kasqanku, chay aqhaqa juk tutumallawan machachikuq ñin. Kunan pachapiqa muk'uta ruwaytapis manaña yachaykuchu.

Mikhunata wayk'unaykupaqpis chakra puquchisqankuta qhatupi ranqhaspa sumaq q'umir qhurakunata, jiryusta, arusta wak mikhunata ima rantinku.

Ñuqaqa La Paz llaqtapi llamk'asqayrayku manaña sapa watachu raymimanqa rini. Jinapis jaqay iskay waranqa jisq'unniyuq watapiqa, ajinata raymicharqayku. K'uychichaw p'unchawña kaptinqa, jatun puka khuchita ñak'aytapuni wañuchirqayku, khuchitaqa pampapi jutk'uta ruwaspa chaymantaq yakuta jich'aykuspa juk chhika ranuta t'akaykuspa mikhuchkaptin luq'iyarquytawan jutk'uman sat'ispa manataq samaqta saqispa wañuchirqayku. Wañuptinkamataq rupha yakuwan

lluch'uytawan, aychanta t'unaytawantaq chicharunta ruwarqayku. Chicharuntaqa mana asiytipichu t'istichina manaqa pisi yakullapi t'impuchina, yaku ch'akiptinkamataq mantikaqa sapallanmanta ch'umakuyta qallarín. Mantika ch'umakamuptinqa wich'iman manaqa mankaman jurqhuna, manaña mantika kaptintaq pisi k'allku aqhawan paru parulla kananpaq ch'aqchuykuna.

Ñuqaqa chicharun paylata qaywisqaypi kankap q'apaynillanwan saqsaykusqani, chayraykutaq aychataqa mana rikullaytapis munarqanichu. Tatayqa, -mikhuy waway, mikhuy- ñiwarqa, ñuqataq khuchi akallata mutkhirqani. Ajinata millachikuptiytaq mamayqa - Qamqa manka t'impusqanmantapachachari mikhurqanki, ila yakutataqchari upyaykurqanki- ñiwarqa.

Wasiypiqa wawa kasqaykumantapacha rupha t'antatapis, rupha chicharuntapis -impachaykusunqachik- ñispa mana mikhuchiwaqchu kayku.

Khuchita ñak'aspa chicharunta ruwayqa mana jasachu karqa, p'unchawnintinta ruwarqayku. Wawakunataq uwijata michimurqanku, ajinamanta tukuy yawarmasintin khuskamanta yanapanakuspa tukuyta allinninpaqqa llamk'arqayku. Tukuy yawarmasi llamk'asqanmanta chayamuptinkamataq, khuchi kankapis chayasqaña kaptinqa, q'uncha sikiman mamaykuwan khuska chukuykuspa, parlanarikuspa sinqa ch'aqwachiyta mikhurikurqayku. Mikhuykuytawankamataq, intipis urqu wasaman chinkaykuytawan -q'ayakama- ñispa, pakaykukuptinña, pisqunapis puñukapuptinkuñaa, thanta iñiywasi kachkan chayman rirqayku.

Chaypitaq raymita umanchaq runaqa ninata jap'ichispa, iwkaliptu laqhikunata rupharichispa muyupi tantasqa runaman aqhachata upyachirqanku. Ñuqaykumanpis -allinta jamunkichik, kayqa tata Isikup yakuchan- ñispa aqhataqa juk jatun tutumapi mana upyay atinata jaywaykuwarqayku. Ñuqaqa chicharunpa impachasqan kasqayrayku

chantapis tuta chiri kaptinqa mana upyayta atirqanichu, chayta rikuspataq mamayqa -Pachamaman ch'allaykuy- ñiwarqa, tataytaq -q'illikuwanchik ñiwasun- ñispa, jina chiripi q'ulltiq q'ulltiq upyaykurqa. Wak runamanpis -tukuyta paraqa juq'un- ñispa kikillantataq upyachirqanku.

Aymuray killaña kaptin, Chapapani llaqtapiqa chirimuyta qallarín, ajina chiri kaptintaq: kuraq runa, jatun mamakuna, jatun tatakuna, wawakuna, sipaskuna, waynakuna imaqa kuisqa tusuqkunata qhawaríspa, ninawan pukllaríspa, ninap muyuyninpi qutuchasqa kusirikurqayku. Unay pacha tusuqkunaqa mana kaqchu, wakjinataq raymiqa karqa.

Kunanqa tinku tusuypis, kamani (kapural) tusuypis kawsayniykunanqa yaykumunña. Jinapis imanasuntaq waynakuna, sipaskuna, wawakuna imaqa kuisqa tusuríspa runataqa chay p'unchawllapis jallp'api llamk'anankumanta qunqachispa kusirichinku.

Chawpi tutaña kaptintaq, janaqpachamanta quyllurkunaqa puñuywanpis atipachikuchkankumajina ch'ipuw ch'ipuw ñimuchkaptinku, wasiykuman kutipuspa samarikurqayku. Q'ayantin paqarintaq tuta tumanta jataríspa, warmikunaqa utqhayllata mikhunata wayk'urqayku. Wakin wasipitaq waynaraq kaq qharikunaqa yuntata, uñayuq wakata, uñayuq wuruta raymiman aysanaykupaq sumaqta saqsachiyta yachanku. Uywa mikhunankamataq arawuta, yujuta ima jallch'anku.

Tatayqa sayk'usqana, manaña yuntatapis q'iwiya atinñachu, payqa mamay aqhata ranqhamunanpaq aqhallaña awtuman chaqnaykuspa iñiywasi chayniqman apan. Mamay aqhata ranqhaptinqa tukuy chiqanmanta yawarmasikunan chayamunku, paykunaqa watapi juk kutita

tinkuspa, juk tutuma aqhata upyaykunku, kawsayninkumanta, kusiyninkumanta, llakiyninkumanta willanarikuspa sunquchanakunku. Ñuqaykupis turaykunawan, ñañaykunawan tinkuspa rimanarikullaykutaq. Qhari, warmi wawakunataq wawapura tinkuytawan kuisqa kayman, jaqayman puriq t'ikajina phinkiykachanku, wakintaq kachinawan manaqa p'isquynuwan pukllanku.

Ñapis, chunka phanijinaña kaptintaq tukuy yawarmasi qutuchakuspa paqarin mikhunata mikhuykuytawan tukuy imata apanaykupaq wakichiytawan, ukhuykuta mayllarqucuspa musuq p'achanwan, manaqa llimphu p'achawan p'achallikuytawan kachaykukurqayku. Wakin wasimanta runataq yunta aysarisqa, wakintaq yuju q'ipirisqa ñanmantaqa rikhurimurqanku, wawakunataq puka, yuraq, qhusi, pursila wiphalata marq'arisqa wakata qhatirqanku.

San Isidro raymitaqa, kikin Chapapani llaqtapi sapa wata raymichanku. Raymichana kitipiqa juk juch'uy thanta iñiywasi, yaku quchap chimpanpi kachkan, chay quchap yakuqa qhusi upyarinapaqjina jallp'a ukhumanta mankajina t'impurimuchkan. Chiri pachapipis kay yakuqa q'uñi t'impunayaq mankajina wawsirimun.

Raymi p'unchawqa thanta iñiywasi ukhupi istukumanta ruwasqa runa ch'umpi ch'uluyuq, punchuyuq, muqunkama pantaluyuq yana wutasniyuq wist'u kunkapacha t'ika chawpimanta qhawamuchkarqa. Kay runaqa qhichwa runaman rikch'asqa sayachkarqa. Ñawpaqninpitaq achkha wira wila k'ajarispa lawrachkarqa. T'urumanta ruwasqa yuntapis sayachkallarqataq, arawupis yujupis kachkallarqataq. Chaytaq chakrawan uywawan kawsaqkunap lantin kasqanta riqsichichkarqa.

Ajinallatataq chay tata Isikup chakinpiqa waka chupapis kachkallarqataq. Kay waka chupataqa, waka saqra kaspamana ch'awachikuyta munaptin, llamk'anankupaqa mana watachikuyta munaptin chupanta khuchuspa tataman jap'ichiyta yachanku. Uywa unqunayaptinpi wilawan qhaquspa lawrachinku.

Wawa kasqaymanta yuyarispamanta kay raymimanta kikin Chapanimanta, Pallqamanta, T'uquranchumanta, Chimpapampamatapacha runaqa yuntakuna aysarisqa, yuju, arawu q'ipirisqa wakakunata wujarichispa atipanakupi chayamuq kanku. Tataypa willariwasqanmanjinaq unay pachapiqa sinchi jatun raymi karqa, ñin. Raymipiqa mayqin

aylluchari astawan achkha yuntata aysamuq chay ayllu atipaq ñin. Wakin runataq uñayuy wakata aysamuq kanku, mamaypis willallita ranqhaq, kunanqa uñayuy wakatapis manaña kallpa kaptin, wawakunapis llaqta q'aritaman parapuptiykuqa manaña uywankuchu. Wakin runaqa uñayuy wuruman papa mujuta chaqnaykuspa chayamullaqtaq

kanku. Chaypis pisimanta pisi chinkapuchkanña. Ayllumanta sipaskunapis musuq llikllata q'ipirikuspa, yuraq chukunkupipis imaymana llimp'iyuq sintakunawan t'ikanchakuspa raymimanta t'ikakunajina yaku yakullaman q'aparispamanta chayamuq kanku, chaypis chinkapuchkallantaq. Iskay waranqa jisq'unniyuq watapi *San Isidro* raymipiqa, tatakurapis qhichwapi takirispamanta, k'amirispamanta misata ruwarqa, iñiywasip kanchanpitaq sipaskunaqa altarkunata sayachirqanku, misa tukukuptinkamataq thanta iñiywasimanta *San Isidro* tatata jawaman jurqhumuspa iñiywasip punkunpi, altarkunap ñawpaqinpi takirispamanta, takirispamanta muyuchirqanku, ajinata muyuchiqtawantaq maypichari

tawantin kitimanta yuntakuna llamk'ayta qallarinkupaq wakichisqaña kachkarqanku, chayman aparqanku, chaypitaq juk kapataspqa kawallupi lluw'asqa putututa waqachispa llamk'anankupaq umallichkarqa.

Payqa tukuy yuntayuq runaman mujuta t'akaqkunaman kukataraq pikchiyachirqa, aqhawanpis wakakuna sumaqta llamk'ayta yachaqanankupaq ch'allaykurispa kayman jaqayman puriykacharqa. Sumaq pikchiyasqaña kaptinkutaq, llamk'ayta qallarinkupaq kamachirqa. Chaypitaq llamk'aytaña yachaq yuntakunaqa ñawpaqpi sinrukurqanku, manaraq llamk'ayta yachaqkunataq qhipankuman sinrukullarqankutaq, chaywantaq imaynatachus machu yuntakuna uña yuntakunaman yachachisqanta rikuchirqanku. Yuntakunap ñawpaqninpitaraq manaraq mujuta t'akayta yachaq sipaskuna mujutapis t'akachkankumanjina yuntakunap qhipanta phinkirispa, phinkirispa urman jatarin yuntaman k'askarqanku.

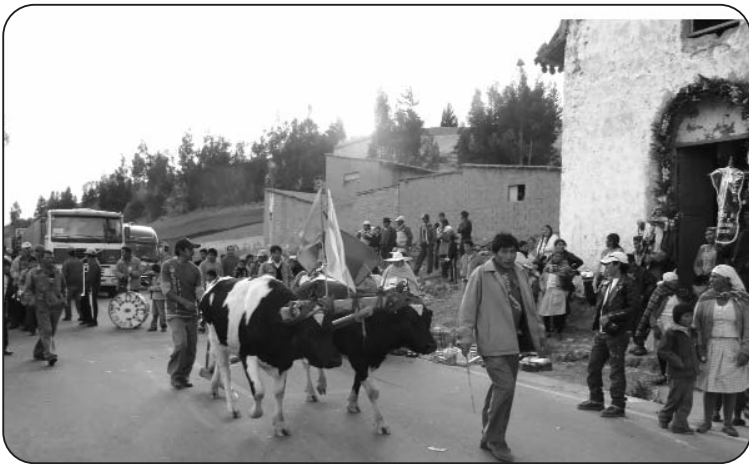
Juktawan pikchiyana pacha chayamuptintaq yuntakunaqa patata qhawarisqa sinrupi churakullarqankutaq, chaypitaq wakayuqkunapis wakankuna sumaq llamk'aysapa kanankupaq, manaraq waqrakuq kanankupaq, mana unqunankupaq ima ch'allarikurqanku.

Ñapis yunta kacharina phanijinaña kaptintaq, kurakapis juktawan llamk'anankupaq putututa qhaparichispa kamachillarqataq, yuntata q'iwikunataq q'uchñita jatarichispa pampata llik'irqanku. Manaraq llamk'ayta yachaq yuntakunataq maypis kachun ripurqanku, wakinqa kunkankuta iskaychaspqa wikch'ukurqanku, wakintaq arawuta p'akiytawan urata chinkaykurqanku, yuntayuqkunataq munaqta, mana munaqta llamk'ayta yachachirqanku. Chay p'unchawqa wakayuq tatakunapis, llamk'aq runapis, mujuta t'akaq sipaskunapis sumaqta sayk'urqanku.

Ajinata paykunaqa waka uñakunata llamk'ayta yachachirqanku, waynakunapis yuntata q'iwiyta yachakurqanku, sipaskunapis wakap ñawpaqninta purispa mujuta t'akayta yachakullarqankutaq. Wakin runataq llamk'aqkunata qhawariqjina unaymanta tinkusqankurayku aqhata upyaykachaspa allintachus, mana allintachus llamk'asqankuta qhawarispa rimanarikurqanku. Ñawpa pachapi ruwayta yachasqankuwan kunan pachapi kasqantawan tinkunachispa yuyaririkurqanku. Uñayuq wakata aysaqkunataq willallita ch'awaspa runaman qurirqanku, manaqa ranqharqanku.

Ñapis yunta kachariyña kaptintaq kurakaqa kawallunpi kayman, jaqayman phinkiykachaspa yuntakunata kacharinankupaq kamachillarqataq, chayllapi yuntakunaqa juktawan santup ñawpaqninpi sinrukullarqankutaq, pasantikunataq santuta marq'arikuspa apakapurqanku, qhipantataq yuntakunaqa sinrupi churakuspa takiymanjina llamk'aspa tata Isikutaqa iñiywasiman apaykapurqanku, iñiywasi punkupiña kaspataq watapaq pikunachus pasanti kaqkunap sutinta, altarira kaqkunap sutinta ima qhaparirqanku.

Ajinata raymi tukukapuptinkamataq runaqa yuntankuta qhatirikuspa, uñayuq wuruta aysarikuspa, uñayuq wakata aysarikuspa wasinkuman sunqu junt'asqa ripurqanku. Ñuqaykupis rayminan risqaykumanta, ñañaykunawan turaykunawan tukuy yawarmasiywan khuska kasqaykumanta kusiona *La Paz* llaqtaman kutiripullarqaykutaq.

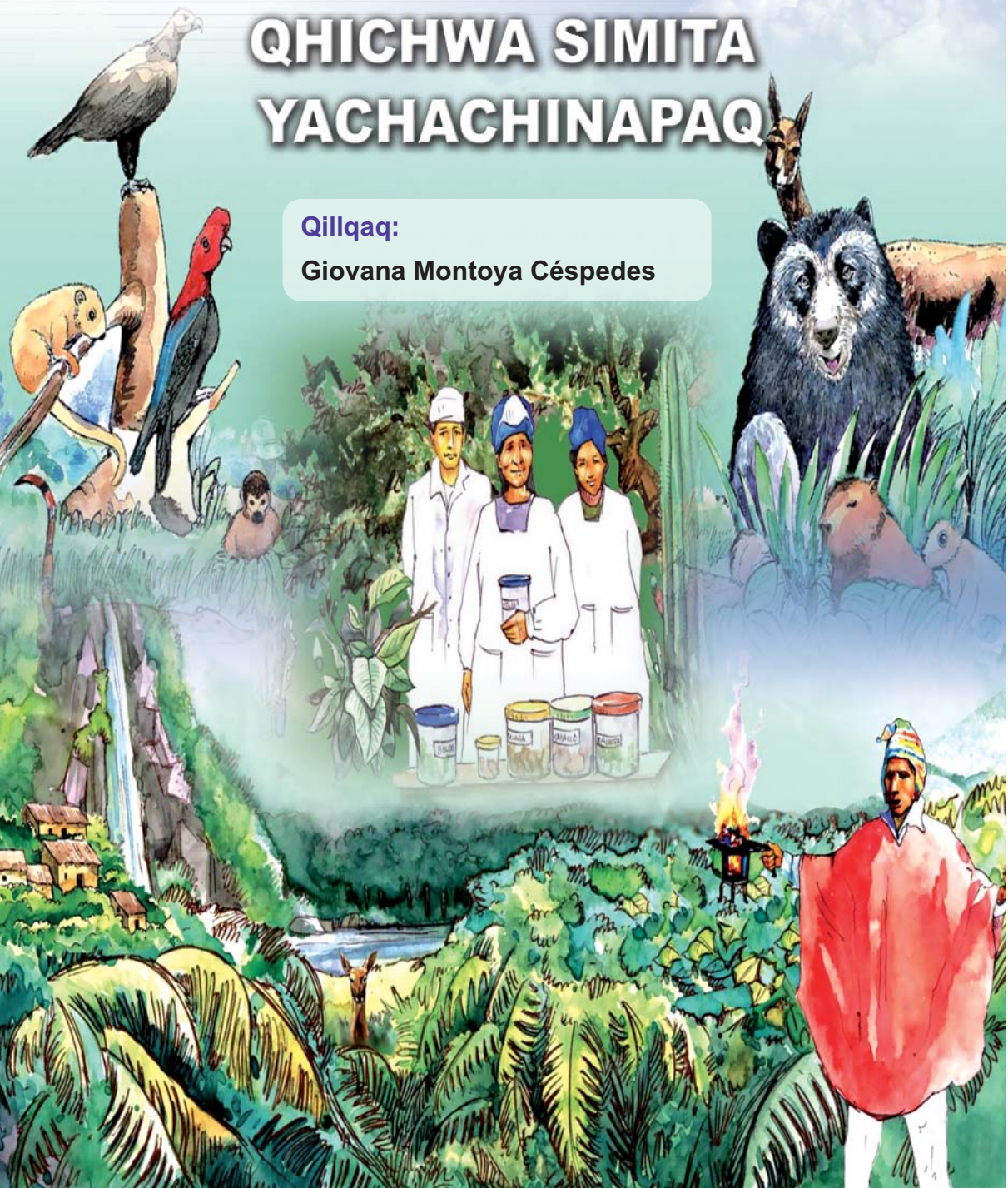
Tukuchinapaq

Kawsayninchikpa yachayninta, yuyaychakuyninta, ruwayninta p'anqakunapi puquchispa wak runaman riqsichiyqa, ancha allin kachkan. Ajinata ruwaspaqa, wawakunamanpis wak llaqtamanta runamanpis riqsichispa qhichwa kawsayninchikta qhapaqyachisunchik.

QHICHWA SIMITA YACHACHINAPAQ

Qillqaq:

Giovana Montoya Céspedes

“Qhichwa simita yachachinapaq thatkikuna”

Qillqaq: Giovana Montoya Céspedes

Qallarinapaq

Ñawpaqmantapacha, waranqa jisq’un pachak qanchis chunka phichqayuq (1975) watamanta Qullasuyu suyunchikpi tukuy imaymana (kamachikunawan, *ruwaykunawan ñawpaqman thatkinankupaq*) kay “*Educación Bilingüe*” sutichasqa yachaywasikunaman yaykuchiya mask’arqankuña, chaykunata ruwaspa kunankamari manaraqpuni qhichwa simita allin kallpachasqachu kawsachkhan.

Sut’inchanapaq, jamut’arisunchik, ¿imaynatachus qhichwa simita ñawiriyta, qillqariyta yachachirqanku, kunankamataq yachachichkanku?, chaypaq wak llamk’aqkunaman chimparisunchik, jinapis tumpata riqsirichisunchik ¿imawan, imaynata qhichwa simita yachachirqanku, yachachichkanku?, ajinallataq wak t’aqapi qhichwa simita aswan ñawpaqman thatkirichinapaq, yachachiqkunaman “*condiciones*” ñisqata qhawarinankupaq, riqsirinankupaq jaywarisunchik, tukupunapaq wak thatkiykunata (*estrategias*) Antip qhaphchinkanmanta riqsirichisunchik.

Imaraykutaq kay llamk’ay chaniyuq?

Jamut’arispá, t’ukurisqa sunquy ukhullapi tapukurqani, ¿imaynata qhichwata yachakurqani?, ¿pikunawan yacharqani?, ¿maypi yacharqani? ajinatataq kutichikurqani: “mana jayk’aq yachaywasipi qhichwa simita

yachachiwarqankuchu”, “manataq qillqaytapis, ñawiriytapis yacharqanichu”. Yuyarispa ñawpaqman kutirqani, juch’uy kachkaptiy qhichwa simita tukuy yawarmasikunamanta yacharqani, paykuna tukuy kitipi qhichwapi rimaq kanku (chakrapi, wayk’una wasipi, raymikunapi ima), chayta uyarispa umaypi, sunquypipis qhichwa simita jalch’arqani.

Ñawpaqpi qhichwa simita unancharqani, manaraqpuni rimariyta atirqanichu, imaraykuchus jatun llaqtapiqa, yachaywasipipis mana rimayta yacharirqankuchu, chaymantapacha jatun yachaywasipiña juk watapi qhichwa simita yachachiwarqanku, chaywanqa pisita qhichwa simita wiñachirqani, aswan yachanapaq wak yachaywasiman yaykurqani, chaypi qhichwa simita kikin kastilla simillataq yachachiwarqanku, sanampakunawan, “*sílabas*”, “*codificación y decodificación de signos gráficos*” ñisqawan chaywan ñawiriyta yacharqani, juk watapi qhichwa runawan llamk’arqani, paykuna Antip qhaphchinkanta riqsichirqanku, takiykunawan sunquyta kusichirqanku, jinallataq qhichwa simita sumaqta apaykachayta yachanku, manataq qillqayta, ñawiriyta yachankuchu.

Kayta kawsaspa, riqsispa ima mana qhichwa simita chinkachinapaq jamut’arisunchik, ¿imaynatataq yachachisunman?, ¿imaynamantataq yachaykunata qallarisunman?, ¿imaynatataq wak thatkiykunawan yachachisunman?

Jatun yuyay taripay

Qhichwa siminchikta aswan puquchinanchikpaq, mirachinanchikpaq ima, kay “*educación intracultural e intercultural*” sutichasqapi llamk’arinanchikpaq wak thatkiykunata riqsichisunchik.

Juch’uy yuyay taripaykuna

Ñawpaqpi, yachachiqkuna imaynatachus qhichwa simita ñawiriyta, qillqariyta yachachirqanku, kunankamataq yachachichkanku, chayta jamut’arisunchik.

Qhipantataqri, imawanchus Qullasuyu, chanta *Perú* suyupi wakín yachachiq qhichwa simita ñawiriyta, qillqariyta yachachirqanku, kunankamataq yachachichkanku chayta riqsirichisunchik.

Tukupunapaq wak thatkiykunata, yachachiqkuna qhichwa simita yachachinankupaq, wiñarichinankupaq, wakichisunchik.

Yachachiqkuna ¿imaynatachus qhichwa simita yachachirqanku, kunankamataq yachachichkanku?

Mana aswan ñawpaqman chayaspa, kay kamachi waranqa phichqa pachak suqta chunka phichqayuq (1565) “*Reforma Educativa*” ñisqa waranqa jisq’un pachak jisq’un chunka tawayuq (1994) watamanta qallarischik, kaymantapacha Qullasuyu suyunchikman kay “*Educación Intercultural y Bilingüe*” sutichasqa sumaq kallpayuq yaykurqa, ajinata yachachiqkuna mama runa - simita (L1), iskay kaq runa-simita (L2) llamk’arqankuña, yachaqaqkuna simipi rimarinankupaq, qillqarinankupaq ima. Chaypaq kay “*módulos*” sutichasqata (takiykunawan, jarawikunawan, imasmarikunawan, arawikunawan, siq’ikunawan) yachachinankupaq apaykacharqanku, kay p’anqakuna-jallch’anapaq wakichirqanku, yachakuna-k’uchutapis mast’arqanku. Tukuy kay ruwaykunawan qhichwa simita yachachiyta qallarirqanku.

Astawan riqsinapaq, ¿imaynatataq yachachiqkuna qhichwapi qillqariyta, ñawiriyta, yachaywasikunapi yachaqaqkunaman yachachirqanku?, chaypaq wak llamk’aqkunaman chimparisunchik:

Tata *Adán Rodríguez*pis (2005) ñin, yachaywasipi yachachiqkuna ajinata yachachichkanku. Ñawpaqpi sanampakunawan qallarinku, kaykunata tukuy yachaqaq ñawirinankupaq pirqaman k’askachinku, qhipantataqri kay “*silabas*” ñisqawan yachachinku, tukunankupaq yachaqaqkunaman qillqana–pirqaman llusqichinku, chaypi paykuna rimaykunata qillqarinku, chaykunatataq qillqana–p’anqankupi tkrarinku.

Kayta rikuspa pay ñillantaq, kay “*enseñanza tradicional, memorística y repetitiva*” ñisqata kunankamaqa ñawpaqtajinallapuni yachachichkanku. Jinapis wakkuna mana chay “*módulos*” ñisqawan llamk’achkankuchu, mana apaykachayta yachasqankurayku, kikillantaq wak tata mamakuna wawakunaman mana qhichwa simita yachachinankuta munankuchu.

Mana kay suyullanchikpichu ajinata yachachichkanku, jaqay *Perú* suyupipis wakin yachachiq kikillantataq yachachichkanku. Mama *Virginia Zavala* (2001:12) ñin: “yachaqaqkuna yachaywasipi, sumaqta ñawirinankupaq kay “*codificación y decodificación de signos gráficos*” sutichasqakunata yachananku tiyan, paykuna mana ñinkuchu “*kayta ñawiriyta munayku*” ñispa, yachachiqkuna imata, imapaq, maymanta maykama ñawirinankuta kamachinku. Kaywan ñisunman, yachaqaqkunaqa tanqasqajina yacharinku, munaspa mana munaspa qhichwa simita yachachiqkunapaq ñawirinku, qillqarinku ima.

Yachachiqkuna, chunka suqtayuyq watataña kay “*Reforma Educativa*” ñisqata thatkirichirqanku, manaraqtaq qhichwa simita sumaqta puririchichkankuchu. Kamachiqkuna kayta rikuspa wak kamachitañataq jurqhunku “*Avelino Siñani – Elizardo Perez*” sutiuyqta iskay waranqa chunkayuq (2010) watapi, chaypi kamachimuchkan “*kunan tukuy wawa, sipaskuna, waynakuna, puriq runapis kimsa simita yachananku tiyan, kay ñiyta munan: mama simita, kastilla simita, misti-simita ima, rimariyta, qillqariyta, ñawiriyta, umallikuyta ima yachananchik tiyan*”.

Kaywan, yachachiqkunaqa astawan llamk’ananku tiyan, chaypaq kay ruwaykunawan yanaparisunchik, qhichwa simita aswan ñawpaqman purichinanchikpaq wak thatkiykunata wakichisunchik.

Qullasuyu, chanta *Perú* suyupi yachachiqkuna ¿imawantaq qhichwa simita ñawiriyta, qillqariyta yachachirqanku, kunankamataq yachachichkanku?

Kay tawa k'uchuyuqwan riqsichisunchik yachaqaqkunaman imawantaq, imaynatataq qhichwa simita yachachirqanku, kunankama yachachichkanku, kayta ruwaspa imaynakunawantaq tarikurqanku.

IMATATAQ	IMAYNATATAQ
- Silabario ñisqawan	- Rikuchispa
- Rimanakuykunawan	- Jamut'arisp
- Siq'ikunawan	- Tapurisp
- Imasmariwan	- Ñawirichispa
- Takiykunawan	- Llimp'ichispa
- Qalluwatanawan	- Qillqarichispa
- Arawikunawan	- Pukllachispa
- Jawarikunawan	- T'uqpichispa
- Rimay pukllawan	- Siq'irichispa
- Siq'isqa, llimp'isqa jatuchik raphikuna, sapa jukpaq, qutupaqpis.	- Kutikiparisp
- Juch'uy raphikunapi <i>silabas, bisilabas, trisilabas</i> ñisqawan.	- Uyarichispa

Kayta ruwaspa, manaraqpuni qhichwa simita allin ñanpichu purichichkanchu, ¿imaptinchus kikiñanpiraqpuni kachkan?, wakin yachachiqta tapurirqayku, paykuna ñinku: *“Tata mamakuna mana qhichwa simita wawankunaman yachachiyta munankuchu”*; *“Kunan pachapi yachaqaqkuna mana qhichwa simita yachayta munankuchu; “Wakintaq ancha sasa yachachinapaq ñinku”*; *“Wakin thatkiwan yachachirqanipis, wawakuna manapuni qillqayta, ñawiriyta atinkuchu”*; *“Wakin wawa qhichwa siminmanta p'inqakunku”*; *“Paykuna qhichwa simita yachanku, manataq rimariyta munankuchu”*.

Chay llakiykunata uyarisp, t'ukurirqayku, ¿imaptinchus qhichwa simita manaraqpuni thatkirichichkaykuchu?, ¿imatataq qhawayta, ruwayta atisunman?, ¿imawantaq, imaynatataq qhichwa simita yachachisunmanri? ñispa. Ajinamanta kay rimaykunawan tukuy yachachiqman k'ancharisunman.

Jamut'ariytawan, yachachiqkuna qhichwa simita yachachinankupaq, wakín “*condiciones*” sutichasqawan riqsirichisunchik.

<p>“<i>Condiciones</i>” ñisqata qhawanankupaq, riqsinankupaq.</p>	<p>Imatataq wakín qillqay kamayuqkuna ñinku</p>
<p>Juk. Yachaqaqkunap qhaphchinkanta riqsinanku tiyan.</p> <p>“Siminchikwan qhaphchinkanchikwan khuska purinku”.</p> <p>(Giovana Montoya C.)</p> 	<p>Tata <i>Martin Castillo</i> (2005) ñin: yachaywasi ukhupi manaraqpuni qhawachkaykuchu, manataq apaykachachkaykuchu ¿imaynata Antimanta runa qhaphchinka ukhupi kawsanku?, ¿imaynata wawakuna kawsanku?, ¿imaynatataq wawakuna kay kawsaywan yachanku?, ¿ima yachaykunata yachayta munanku?</p>
<p>Iskay. Ñawray thatkiykunawan llamk'ananku tiyan.</p> 	<p>Tukuy ñuqanchik, mana juk qhaphchinkallamantachu kanchik, chayrayku wak thatkiykunawan yachanchik, chantá yachachinanchik tiyan. Tata <i>Martin Castillo</i> ñillantaq: “<i>No es que los niños indígenas no pueden aprender y procesar contenidos nuevos y complejos que la escuela le ofrece lo que pasa, entre otras cosas, es el hecho de que no se hace el esfuerzo de enseñarles con metodologías pertinentes</i>”.</p>
<p>Kimsa. Wawakunataqa tukuy ukhunwan yachachinanku tiyan.</p> 	<p>Antip qhaphchinkanpi, tukuy ima t'inkisqa kawsan, mana imapis rak'isqachu rikurin, kay “<i>complementariedad</i>” sutichasqata apaykachanku, chayrayku qhichwa simita yachachinapaq chayta sumaqta yuyananchik tiyan. Chantá tata <i>Martin Castillo</i> ñillantaq: “<i>Todas las partes de nuestro cuerpo son vitales para la producción de conocimientos, todas las partes del cuerpo tienen la capacidad de pensar y actuar</i>”.</p>

Tawa. Yachaykunata wawakunaman yachachinankupaq, kawsaymanta, Pachamamanta jurqhunanku tiyan.

*“Sumaq kawsanankupaq,
kawsaymantapacha
yachachisunchik”,
“Pachamamaqa,
kawsayninchikmanta, juk jatun
p’anqa jina”
(Giovana Montoya C.)*

Mama Edna (2008:61) ñin:

“...el niño es parte de la ida y la naturaleza y desde su nacimiento, juega un rol preponderante en el ayllu, naturaleza y comunidad...desempeña tareas al igual que cualquier otra persona de la familia y la comunidad...Convive de manera estrecha con la naturaleza, plantas, animales, aves, etc... cuando llega la época de siembra y de cosecha, deshierba, da alimento a los animales, desgrana maíz, recoge semillas, etc...”

Qhichwapi kayta ñiyta munan:

*“wawakuna Pachamamanchikwan
(sach’akunawan, uywakunawan,
p’isqkunawan) kawsakunku; yawar
masukunawan llamk’anku, tukuy imata
ruwayta yachanku (uywakunaman qaranku,
sarata muchhanku, mujuta akllanku,
awanku, ima) ajinata ayllun ukhupi
runayarinku”.*

Phichqa. Wawakuna wak kitikunapi yachakunku (wasinpi, chakrapa, raymipi ima)

Yachakunaqa mana juk kitillapichu qhipakun, muyuspa, muyuspa, kayman, jaqayman rintaq, jamuntaq. Chayraku, wak kitipi qhichwa simita yachachinankupaq, aswan sumaq chaniyuq kanman.

Suqta. Wawakunaman qutuchakuspa llamk’arichinkuman. Antip qhaphchinkanpi ñawpaqmantapacha **ayniwan** kawsarqanku, yanapanakurqanku, llamk’arqanku ima, kikiillantaq wawakuna yachananku tiyan, jinallataq ñawpaqtaqa **wakita** apaykachayta yacharqanku, ajina khuskapura llamk’arqanku.

Chay “*condiciones*” ñisqawan, yachaywasipi qhichwa simita yachachinankupaq, kunan yachachiqkunaman wak thatkiy kunata jaywarisunchik,. Chaypaq yachasqanchikmanjina tumpata sapa thatkiy ¿imatataq ñiyta munan? qillqarisunchik, qhipantataqri juk umachay qhichwa yachachinankupaq wakichisqa kanqa, tukuchinapaq kay thatkiy kunawan juch’uy yachaqaqkunaman ¿imaynatataq qhichwa simita yachachinkuman? chayta riqsirichisunchik.

Kuraqkuna willarisqankunamanjina:

KHIPUKUNA

Inka pachapi kay qillqana yuyanankupaq karqaña, Khipukamayuy kaywan yupayta, rimariyta yacharqanku, jinatapis wakkunaman willaykunata apaykachayta yacharqanku. Kaypi machkha qullqiyuq, machkha puquykuna, machkha runa suyunpi karqa, chayta jallch’ayta yacharqanku.

Sapa llimp’ikunaptapis willaynin tiyapurqa: **yana** (pacha); **q’illu** (quri); **yuraq** (qullqi); **puka** (awqaylli).

AWASQA

Tukuy awaqpa awasqanku, kawsayninkumantapacha, qhaphchinkankumantapacha ruwanku, mana k’achallapaqchu manataq rikuchinallankupaqchu awanku, imaynatataq kawsakunku chayta rikuchiyta munanku.

Awankunapaq (llikllakuna, ch’ullukuna, phullukuna, chumpikuna ima) q’aytuwan tukuy llimp’ikunamanta, unanchankunawan, rikch’ay

uywakunawan, runawan ima awanku. Qullasuyu suyunchikpi Chukichaka (Tarabuco, Jalq'a) Qhuchapampa, Uru-Uru, Chukiyapu, P'utuqsi Ilaqtakunapi awanku.

WIPHALA

Ñawpamantapacha Inka–runaqa whipalataqa maqanakunaman, raymikunaman apaykachayta yacharqanku, kaywan “*Espanoles*” ñisqaman kawsaykunata rikuchirqanku, (juk jina kanchik, tukuy kikillantaq kayku, tukuy kitimanta tantasqa kachkayku, kay llimp'iyuqjina k'askasqa kachkayku ima) ñispa.

Imaynataq kaq?, tawa chiruyuq, qanchis llimp'iyuq, tawa chunka jisq'unniyuq tawa kuch'uyuq, llimp'ikunapis juk willaykunata riqsichin: **puka** (pachamamamanta); **willapi** (qhaphchinkanmanta); **q'illu** (kallpamanta, aynimanta ima); **yuraq** (pachamanta); **q'umir** (puquykunamanta, uywakunamanta ima); **anqas** (janaqpachamanta); **kulli** (ayllukunamanta wakichisqa, sumaq kawsaymanta ima).

PACHAMAMA

Antip qhaphchinkanpi tukuy imaymana kay pachapi kawsayniyuq kaq (urqukuna, rumikuna, uywakuna, mayukuna, jallp'apis, mallkikuna, runa ima), paykunapis yawarmasinchikjina kanku. Sapa p'unchaw runa Anti-runaga tukuy kaywan kawsanku, rimarinku, llamk'anku ima.

QHICHWA YACHANAPAQ UMACHAY

Yachachiqkunaman sut'inchanapaq:

Ñawpaqpi: Wawakunaman riqsichinankupaq, sapa thatkiyta riqsinanku, wakichinanku, mask'ananku tiyan.

Iskay ñiqipi: wawakunata tapunanku tiyan ¿imata kay thatkiykunawan yachachisunman?, paypis yachaqaqkunaman ¿imatawan kay thatkiykunawan yachachisunman? riqsirichinkuman.

Kimsa ñiqipi: Yachachinankupaq, mana imata rantinankuchu tiyan, tukuy imaymanata Pachamanchikmanta mañarikunkuman.

Tawa ñiqipi: kay umachay qhichwa yachachinapaq, mana kikinta ruwanapaqchu wakichisqa kachkan, kaywan aswan umanchikta kicharinapaq kachkan. Ñirisunman kay Anti ruwanankunawan qhichwa simita yachachisunman.

Phichqa ñiqipi: tukuy llaqtanchikpi, kay thatkiykunawan llamk'arinkuman.

Yachachiqkuna riqsinankupaq:

Imapaq ruwanqanku?

Yachaqaqkuna qhichwa simita rimarinankupaq, ñawirinankupaq, qillqarinankupaq, yuyayrinankupaq ima.

Pikunataq ruwanqanku?

Yachaqaqkuna yachachiqkunawan khuskamanta llamk'anqanku.

Pikunapaq? Juch'uy wawakunapaq (tawa - phichqa watayuqpaq).

Mayqin ñiqipaq? Ñawpaq ñiqipaq.

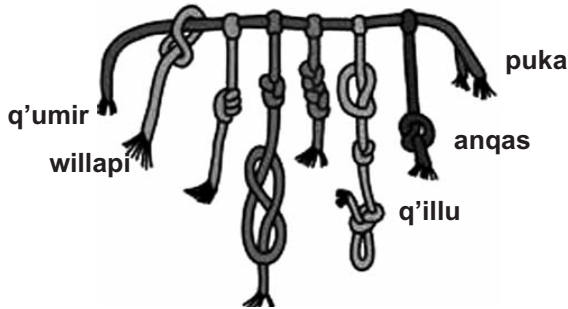
<p>Imatataq Ruwanqanku?</p> 	<p>Ima yachaytataq llamk'anqanku?</p> <p>Qillqakamay Jawariy Rimanakuy Imasmari Qalluwatana Yupaykunawan – ruwaykunawan Yupay Yapay Ch'unquy Chirukamaywan – tupukunawan Kimraynin Kimray siq'i Sayt'u Thatki Suni Sayaynin Sayanpa Tawa k'uchuyuq Pachakama Inkap qhaphchinkan P'achakuna Suyunkumanta unanchakuna Runapanakuy Janaqpachamanta Pachakamay T'ikakuna</p>	<p>Imawantataq llamk'anqanku?</p> <p>- Tukuy llimp'ikunawan q'aytuwan -Wallpa phurukunawan -Siq'ikunawan -Raphikunawan -K'aspikunawan</p>	<p>Ima thatkiyunatataq qhatichinqanku?</p> <p>Sapa yachaqaqkunaman tukuy llimp'iyuq q'aytuta qurisuñman: - Wataspa, wataspa yuparinikumana. ¿machkha wawa kanku?, ¿machkha runa suyunpi kawsanku?, ¿machkha uywakuna tiyapun? ima. - Sapa q'aytuwan rikuchispa rimarinikumana: ima llimp'ikunachus kasqanta, sapa llimp'ikuna ¿imatataq niyta munan?, sapa llimp'ikuna ¿imawantataq kikinchanikumman? - Q'aytukunamanta rimarinikumana: ¿imamantataq wakichinku?, ¿imawantataq, imaynatataq tullpunku?, ¿imawantataq phuchkanku? - Siq'ikunawan wataspa, k'askachispa, tukuy llimp'imanta jarawikunata wakichinkunman. - Tukuy wawaman chaykunawan yachanapaq awasqaqunata mañarisunman, juk jatun qhatuta wakichisunman, chaymanta rimarinikumana: ¿imakunawantataq awanku?, ¿pikunataq awanku?, ¿imaynatataq awanku?, ¿ima siq'ikunataq awanku? Ichás mana tiyapunchu chayqa, riqsinankupaq siq'irichisunman, mañarikusunman. - P'achakunamanta rimarinikumana ¿imaynatataq llaqtapi p'achallikunku? ¿imaynatataq qhaphchinkanpi p'achallikunku? - Siq'ikunawan jawarikunata, imasmarikunata wakichinkunman. - Wak llimp'ikunata riqsichinkunman. - Ichás tata mamakuna awayta yachanku, tukuy wawata riqsirinankupaq, yacharinankupaq ima, chayman pucharinkunman.</p>
<p>AWASQAKUNATA QHAWANQANKU</p> 		<p>-Qhurakunawan -L'ikllakunawan -Phullukunawan -Ch'ullukunawan -Ch'umpikunawan -Punchukunawan</p>	

Qhichwapi puquchisqa qillqay

	<p>Maalkip phatmakunan Mikhuykuna Puquykuna (tarpuy) Uywakuna Phawaq uywakuna Khurukuna Pachamit'akuna Chirimit'a Jawkaymit'a Pawqarmit'a Puquymit'a Jampina qhura Wallpay rimaykamay Llimp'ikuna Jamut'arinkuman: ¿Imaynata Pachamanchik kawsachkan? ¿Imaynataq runa pachamamanchik- man yuyapuchhanku? ¿Imaptinchus Pachamamanchik wañupuchhkan? ¿Imataq ruwarisunman?</p>	<p>-Thanta p'achakunawan -Llimp'ikuyuyq raphikunawan - Siq'ikunawan - Mujukunawan - Ichhukunawan -Tukuy Pachamaman- chikpi imachus kaqkunawan</p>	<p>-Tukuy wawawan juk jatun whipalata wakichisunman, ichhukunawan t'iparisunman. Mana kaptinga raphikunata llimp'ichisunman. Kayta ruwaspa rimarinkuman: ¿whipalata may'aqmanta apaykachachankanku?, llimp'ikuna ¿imatataq niyta munan? -Wawakuna pukllarispa yacharinkuman, ¿imaynataq llimp'ikuna qillqakun?, chaypaq yachachiqkunaq sutikunata, siq'ikunawan wakichinkuman, chaykunata wawakuna churaspa, mask'aspa aswan yacharinkuman. - Ajmatataq wawakunaman tapurinkuman ¿kay llimp'ikuna ¿imatawantaq kikin chakanku? Wiphalapta ¿machkha tawa k'uchuntaq tiyapun? ¿Machkhamenta qutuchakusqa kachkanku? - Awichukunamanta yachaykunata palarisunman (jwarikunata: ¿imaynataq ñawpamantapacha tarpuyta yachanku?, ¿imaynataq Pachamamawan kawsarqanku?, ¿imatataq Pachamama willayta yacharqa?, ¿imaynataq qhurakunawan unquykunata jampichirqanku?, ¿imaynata uywakunata jampichirqanku? ¿imatataq pachamit'akuna niyta munan? - Qutuchaspa wawakunawan tukuy kitiman risunman, chaypi rikuspa rimarinkuman ¿imaynataq Pachamamanchik kachkan?, ¿ima uywakuna chaypi tiyanku?, ¿machkha urqkunata tiyan?, ¿imatataq runa ruwanku?.</p>
<p>PACHAMAMANTA QHAWANQANKU</p> 		<p>-Sara chhallawan - Phuñikunawan - Ichhukunawan -K'aspikunawan -Raphikunawan -Mujukunawan Wakkunawan ima</p>	<p>-Tukuy kitipi sach'akunawan, rumikunawan, k'aspikunawan, raphikunawan, ima yachachisunman. - Chakra patamanpis pularisunman: ¿imaynata jallp'ata wakichinku?, ¿imaynata tarpunku? ima.</p>

**¡Qhichwa siminchiktaqa yachaykunanchikmanta,
munakuykunanchikmanta, kawsayninchikmanta ima
yachachisunchik!**

Khipukunawan

Llimp'ikunaqa imawantaq kikin chakunkuman? Kayjina:

- “Sach'akuna, q'umir kanku”
- “Intiqa q'illu llimp'iyuq”
- “Janaqpachaqa anqas”

Yuparinankupaq

Sapa khipu juk yupay ñiyta munan

juk iskay kimsa tawa phichqa suqta qanchis pusaq jisq'un

Willaykunata jallch'anankupaq

¿Machkha sach'atataq qhawachkanchik? – ¿Machkha sach'ata rikuchkanchik?

Awasqakunawan

Qhaphchinkamanta rimarinankupaq

**Tapuykunawan – siq'ikunawan
llamk'ankuman.**

Ñawpata ¿Imaynatataq suyun ukhupi kawsarqanku?
¿Imaynatataq Antimanta runa, qhaphchinkan
ukhupi kawsakun?

Uywakunamanta riqsirinankupaq

¿Imawantaq awasqakunata ruwanku?
¿Mayqin uywakunamantataq millmata
jurqhunku?
¿Imaynatataq llamakuna kawsanku?
¿Maypitaq kawsanku?

¿Imaynatataq uwijakuna kawsanku? ¿Maypitaq kawsanku?
¿Imaynatataq allpaqakuna kawsanku? ¿Maypitaq kawsanku?

Awaqkuna jinata awanku

- ¿Pikunataq awanku?
- ¿Mayk'aqmantataq awanku?
- ¿Imaynatataq awanku?
- ¿Imawantataq awanku?
- ¿Imakunataq awanku?

Awasqakunawan

Punchukunawan. Wawakunaman ¿Imatataq yachachisunman?

Sayanpa

Llimp'ikuna

Winkhunpaq

Ch'uspakunawan

Suni

Kimray Tawa k'uchuyuq

Rikch'ay

Chumpikunawan – phullukunawan

K'ullku P'uytu

Sayaynin Sayt'u

Likllakunawan

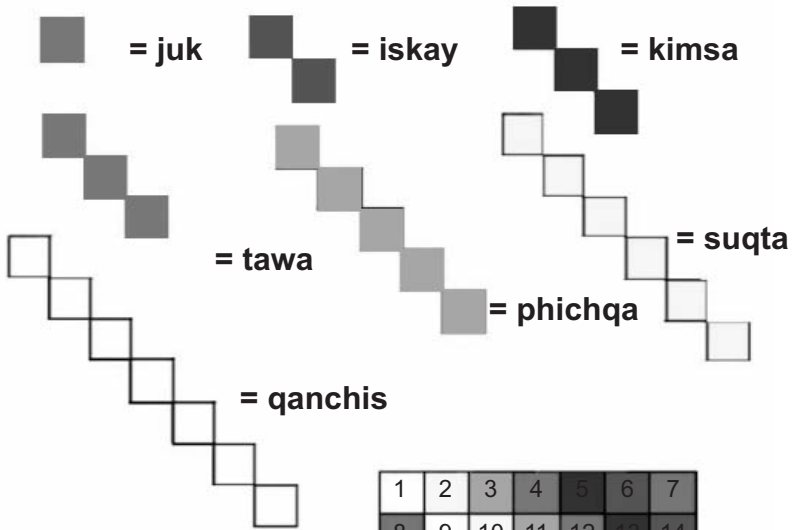
Siq'ikunawan wawakuna jawarikunata, imasmarikunata, pukllayninkuta ima wakichinkuman.

Anti - runap qhaphchinkanmanta rimarinkuman.

Wiphalawan

- Wawakuna ¿imatataq yacharinkuman?
- Anti - runap qhaphchinkanmanta rimarinkuman.
- Jukmantapacha qanchiskama yupanqanku.
- Ima yupaykunataq ch'ullataq - k'intitaraq kanku.
- Tukuy juch'uy tawa kuch'uyuqwan jukmanta – tawa chunka jisq'unniyuqkama yupanqanku.
- Llimp'ikunawan tukuy imaymana kikinchankuman.

1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31	32	33	34	35
36	37	38	39	40	41	42
43	44	45	46	47	48	49

Sapa llimp'ikuna ¿ima ñiytataq munan?

= q'umir

= willapi

= anqas

= yuraq

= kulli

= q'illu

= puka

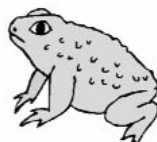
Pachamamawan kikinchanankupaq

killa

pili

jamp'atu

Juk jatun whipalata wakichinkuman, pukllarispa sapa llimp'ikunapi siq'ikunata sutinkunawan churarinkuman.

Pachamamawan

Rimanankupaq tukuy yachaykunata pallarisunman.

Yachaykunata riqsichinankupaq, mamakunata waqyarisunman.

Kayjinata wakichinkuman, pallarichinkuman:

¿Imaynataq kay wata kanqa?

Kawsaymanta pachamanta tapurisunman	Walliq watapaq	Ch'aki watapaq	Para watapaq	Saqra Watapaq
<p>Rumikunata</p> <p>Sapa chakraqunakuy killapi, rumi urata sumaqta qhawana, chaywan yacharisunman.</p>	<p>Jump'irisqa kanan tiyan.</p>	<p>Ch'akisqa kanan tiyan, mana mik'illachu.</p>	<p>Yakuyuq kanan tiyan.</p>	
<p>Wayrata</p> <p>Sapa chawawarki killamanta tarpuy killakama wayrata qhawanayku tiyan, imayna wata kananta pay willariwasun.</p> 	<p>Chiri wayra - Ukhu wayra (Yunkamanta lluqsimun) kanan tiyan.</p>	<p>Muyuq wayra kanan tiyan.</p>	<p>Sinchi wayra kanan tiyan.</p>	
<p>Chirita</p> <p>Kimsa p'unchawpi chiri killapi qhawanayku tiyan.</p> 	<p>Sinchita chirimun.</p>	<p>Chiri qhiparikamun pisita chirimun.</p>		
<p>Thaquata</p> 	<p>K'achatapuni, achkhatapuni t'ikantaq, puquntaq.</p>			<p>Mana puqunchu</p>
<p>Chillikchita</p> 		<p>Q'arallata t'ikan</p>	<p>Puka pukata t'ikan, raphinkunapis q'umir q'umirta lluqsin.</p>	
<p>Chillikchita</p> 	<p>Uramanta pacha qallarispá, patapi tukukunanpaq chiqanta t'ikan</p>			<p>Ch'ullata t'ikan.</p>
<p>Allqu unquykunata</p> 	<p>Achkha allqu unquy rikhurin.</p>			<p>Pisi allqu unquy rikhurin.</p>

Manachus kitikunaman riyta atinkunman chayqa, wawakuna jamut'arinankupaq kay siq'ikunawan llamk'arinkuman.

Qullasuyunchik ukhupi wak qhaphchinkakuna ¿imaynatataq kawsanku?

Anti qhaphchinkapi

Q'uñi llaqtakunapi qhaphchinkapi

- ¿Imaynatataq runa kawsanku?
- ¿Ima ruwaykunawantaq kawsanku?
- ¿Imawantaq wayk'unku?
- ¿Imawantaq jampikunku?
- ¿Ima yachaykunatataq yachanku?

Pachamamanchikpa kawsaynin

Ñawpapi Pachamamanchik
¿imaynataq karqa?
Runaqa ¿imaynatataq jallp'api
llamk'aq kanku?
¿Imatataq puquchiyta yacharqanku?
Uywakuna, ¿imaynatataq
kawsarqanku?

Kunanri, ¿imaynataq
Pachamamanchik kachkhan?
Runa, ¿imaynatataq jallp'api
llamk'anku?
¿Imatataq puquchiyta yachanku?
Uywakuna, ¿imaynatataq
kawsachkanku?

¿IMAYNATATAQ UYWAKUNA KAWSANKU?

Anti qhaphchinkapi

Q'uñi llaqtakuna qhaphchinkapi

¿Ima uywakunataq kawsanku?
¿Imaynataq kanku? ¿Imatataq mikhunku?
Runa, ¿imaynatataq uywakunata qhawanku?

¿Imaynatataq runa pachamamanchikwan kawsanku?

- Runa, ¿imaynatataq Pachamamanchikman pachi quyta yacharqanku?
- Kunan ¿imaynatataq Pachamamanchikta qhawarinku?

- Pachamamanchik, ¿imakunataq runaman jaywamun?
- Runa, ¿imatataq uywakunamanta jurqhunku?
- Runaqa Pachamamanchikwan, ¿imaynatataq kawsananku tiyan?

Sut'inchananpaq p'anqakuna

Arancibia M. Facilitando el aprendizaje de la lectura y escritura, Kipus, Cochabamba, 2005.

Arnold Denise, Yapita Juan de Dios y Espejo Elvira, Hilos sueltos: los Andes desde el textil, ILCA, Plural, 2007.

Castillo Martin, Aprendiendo con el corazón El tejido andino en la educación quechua, PINSEIB, PROEIB-Andes, plural, La Paz, 2005.

COMO LEER Y ESCRIBIR QUECHUA O AIMARA L1, Programa ERA (Educación Rural Andina), Lima, 1993.

Flores Jorge, Los pastores de paratia, Instituto Indigenista Interamericano, México, 1968.

García R. Fernando Antonio, Yachay, Concepciones sobre enseñanza y aprendizaje en una comunidad quechua, Plural, La Paz, 2005.

López Jaime, Flores Wilde y Letourneux Catherine, Llikllas Chayantakas, PRODEVAT, Cochabamba, 2003.

Manual de alfabetizador quechua, SENALEP (Servicio Nacional de Alfabetización y Educación Popular), La Paz, 1988.

Otondo P. Edna Conzuelo, "Wawaqa wawa jinalla parlan" Bilingüismo y lenguaje infantil quechua, Plural, La Paz, 2008.

Pari R. Adán, Enseñanza de la lectura y la escritura en quechua (L1), Plural, La Paz, 2005.

Por una educación en la lengua materna del educando, CAL (Center for applied linguistics), USA, 2004.

Sichra Inge, Enseñanza de lengua indígena o interculturalidad: ¿entre la realidad y el deseo?, PROEIB Andes, Cochabamba, 2006.

Terán S. María Cristina, La enseñanza de la lengua quechua en el sistema educativo escolar del área urbana de Tiquipaya, Cochabamba, 2006.

Torres F. Miguel, Ccasa C. Valentín, “**Aprendiendo a leer y escribir desde el saber andino**”, TAREA, 2007

Zavala Virginia, **Oralidad en la educación bilingüe (a propósito de interculturalidad)**, PLANCAD – GTZ – KfW, Lima, 2001.

http://www.vincetmanu.com/index_es.asp.

RIMAYKUNA = Vocabulario

Qullasuyu = Bolivia

Qhaphchinka = cultura

Unanchay = entender, comprender

Kamachi = ley

Kutikiparispa = repetir

Awqaylli = guerrero

Umachay = guía

Ñawray = diversidad

T'inkiy = enlazado, unido

Waki = mancomunidad, trabajo conjunto

Tullpuy = teñir

Chiru = lado

Qillqakamay = lenguaje y comunicación

Yupaykunawan – ruwaykunawan = número y operaciones

Chirukamaywan – tupukunawan = geometría y medidas

Kimraynin = ancho

Kimray siqi = horizontal

Sayanpa = vertical

Sayt'u = rectángulo

Thatki = metro

Suni = largo

Sayaynin = altura

Tawa k'uchuyuq = cuadrado

Pachakama = ciencias Sociales

Pachakamay = ciencias de la vida

Pachamit'akuna = estaciones del año

Jawkaymit'a =otoño

Pawqarmit'a =primavera

Wallpay rimaykamay = expresión y creatividad

Chakraqunakuy = Agosto

Yunka = Yunqas, tierras cálidas

Mik'i = humedo

La presente edición se terminó
de imprimir el mes de noviembre de 2011
en Talleres Gráficos "KIPUS"
c. Hamiraya 127 • Telf./Fax.: 591-4-4582716 / 4237448

